

GRÓF SZÉCHÉNYI ISTVÁN

TÖRTÉNETI ESZMÉI

ÍRTA

ANGYAL DÁVID

Különlenyomat a Budapesti Szemléből

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR ÍROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA
1907

FRANKLIN TÁRSULAT NYOMDÁJA

Tek. Akadémia!*) Hálás köszönettel tartozom azért a kegyes jóindulatért, melylyel igyekvésesem megítélték, midőn tagjaik sorába emeltek. Ma is szükségem van jóindulatú elnázésökre, mert e helyen Széchenyiről szólván, érzem vállalkozásom nehézségeit. Széchenyi pályáját és egyéniségett kiváló Írók és tudósok annyi gonddal, s oly különböző szempontokból fejtégekették az Akadémia kiadványaiban s másutt is, hogy nehéz lesz találon új körülményt, vagy új szempontot, mely felkölthetné a Széchenyi-irodalomban annyira jártas hallgatóim figyelmét. De bátorít az a tudat, hogy az Akadémia szívesen fogad bármily csekély jósán-dókú járuléket is a 'Széchenyi-irodalomhoz és az a körül-mény is ösztönzött e munkára, hogy Széchenyi történeti eszméinek megbecsülésében, de még ismertetésében is íróink felfogása nagyon szétágazó. Széchenyi tisztelei közt néme-lyek történeti felfogását a nagy szellem gyöngéden érintendő hibái közé sorolják, mások azonban dicsőítik e felfogás mély-ségét, Széchenyi ellenfelei pedig már életében is épen ez oldalról sebeztek őt talán a legérzékenyebben s egy újabb bírálója kimondja, hogy kivált a magyar történet s a magyar intézmények szelleme ismeretlen föld maradt Szé-chenyi előtt.

Bizonyos, hogy e felfogások rendezésre szorulnak, s elég érdem volna ily probléma megoldását legalább elő-segíteni egy-két adattal.

E célból vizsgálódásainkat három részre osztjuk. Kutatni akarjuk először, hogy mily hatások alatt s minő rendszerré fejlődtek Széchenyi eszméi az általános történetről, vizsgálni akarjuk azután, hogy miképen kapcsolódtak össze ez eszmék Széchenyinek a magyar történetről s a hazai viszonyokról alkotott felfogásával s végül. Széchenyi történeti eszméit az újabb tudományos mozgalmak szempontjából is óhajtjuk ismertetni.

*) Földolvastatott a M. T. Akadémia II. osztályának 1907. január 14-iki ülésén.

I.

Széchenyi történeti eszméinek fejlődése. Általános történeti eszméinek rendszere.

Széchenyi már korán — talán első költői olvasmányainak hatása alatt — megkedvelte a tájaknak s valószínűen a nemzeteknek összehasonlítását az emberi életkorokkal. Tizenyolcz éves korában írja szüleinek Világosról, hogy a Kőrös vidéke tetszett neki. «Ez a síkság — úgy mond — mely termékeny és gazzal is el van borítva, szép látvány, az ifjúsághoz hasonlítható; az Alpeseket tiszteletreméltó vénekhez hasonlítanám.»

1814-ben komoly figyelemmel olvasta Mme de Staél *L'Allemagne-}át*. Különösen azok a sorok keltik fel érdekét, ahol a szerző a nemzeti állam s jellem jelentőségéről beszél. «A mi napjainkban — mondja Mme de Staél — csakis a nemzeti jellemben van az államnak igazi ereje.» Az ehhez hasonló helyeket Széchenyi naplójába is jegyzi. De bizonyára érdekelte Széchenyit á szerzőnek történetphilosophiája is. Madame de Staél az emberi szellem perfectibilitásáról is beszél. «Az ember történetében — úgy mond — a mindig egyenlő s folytonos haladás tervét veszszíik észre.i) Az *Allemagne* szerzője a népek ifjúságát és érett korát is felelőti. «A németek — úgy mond — ifjúságot teremtettek magoknak, az angolok megférifiasodtak.»

Mindezek a gondolatok mélyen hatottak az ifjú Széchenyi szellemére. Midőn 1814 végén Nápolyban Filangieri tábornokkal, Mme de Stael ismerősével találkozott, élénken érdekelte minden, a mit az *Allemagne* szerzőjéről hallott.

Nem bántotta az, hogy Chateaubriand megbírált a perfectibilitás tanát, a jakobinusok e hitvallását; a gondolat egyre foglalkoztatja Széchenyit utazásai közben. A perfectio, a perfect szavak kedvelt szólamai lesznek. De még ingadozik lelke a haladás törvényének megállapításában. Pompejiben bámulja az ókor «perfectióját», gondolkozik azon, vajon mikép következhetik ily perfectio után a hanyatlás. De bár-mennyire tiszteleti az ókori s régi olasz művészettel, az ójkor művészete inkább lelkesíti. Canovának mennyei szobráról beszél, a korabeli francia művészettel pedig csodálja az emberi szellem haladását. Korának másnemű vívmányai kötötték le figyelmét 1815-iki angliai utazásában. Az új gépek, a gyáripar lendülete nagyon foglalkoztatták, «egy ily gép — úgy mond — a legnagyobb perfectióhoz tartozik».

De azt is észre vette, hogy ennek a tökéletességnek árnyéka is van, mert nagy nyomor a kísérete.

Különös tévedése Széchenyi már említett bírálójának az, hogy a nagy reformátorról 'az angol alkotmányos élet mulékony hatást tett. Igaz, hogy a gépekkel s gyárrakkal nagyon sokat foglalkozott, de mégis a három doleg közül, melyet Angliában tanulmányozni érdemesnek tart, első helyen az alkotmányt említi. Már 1815-iki útja előtt is olvasta Montesquieut. Sokat elmélkedett azon, a mit Montesquieuben a nemzetek jellemének alakulásáról, a nemzetek sorsáról olvasott. Feltűnhetett neki Montesquieunek az a megjegyzése, hogy az angol állam is elvész egykor, ha törvényhozó hatalma romlottabb lesz, mint a végrehajtó hatalom. Anglia csak úgy el fog veszni, mint Kóma, Sparta és Carthagó — mondja Montesquieu. Íme a haladásnak oly vigasztaló gondolatára új nagy árnyék borul. De hogy is lehetne máskép?

Hiszen a nemzetek és az emberek élete hasonló — írja Széchenyi naplójában 1816 március 17-én — a nemzeteknek is van gyermekkoruk s vannak kamaszéveik, azután az életbe lépnek s vagy tökéletesednek, vagy romlanak. A különbség csak az, hogy a nemzetek évezredekig élnek és fejlődésüknek évszázados fordulói vannak. Így például egy népnek kamaszévei háromszáz évig is eltartanak.

Így formulázza először elméletét a nemzetek életkoráról.

Korának európai nemzeteit vizsgálva, nem egy nemzetben vélte észre venni a halálnak jegyét. Szenvedélyes érdeklődéssel olvasta Alfieri önéletrajzát, az olasz költő lelkében a magával néhány rokon vonást talált s azért egyik "legkedvesebb szentjének*" nevezte. Már pedig Alíieri azt írta, hogy Olaszország halott ország, népe már nem él és nyelve is majdnem holt nyelv. Pedig e nyelven írt Tasso, a kinek stanzáiról Széchenyi érdemesnek találta olaszul tanulni.

A saját olaszországi tapasztalatai Alíieri panaszát látottak igazolni. De a midőn utazása közben egészségtől duzzadó amerikai tiszteket látott, lelke felvidult. Minő nép lesz még ezekből egykor? — így kiált fel. Amerikát viruló gyermekhez hasonlítja, a jövő országának nevezi, a mint az ókori nagy államokat a múlt birodalmai közé sorolja.

1819-ben Nápolyban újra formulázza elméletét a nemzetek fejlődéséről.

«Egy nemzet úgy keletkezik, mint a hogy a gyermek születik: azután áteli a kamaszéveket, az ifjúságot, a férfikort és az öregkort, s végül elhal; az egyedüli különbség az, hogy az ember holtteste feloszlik, ellenben a nemzetnek

holtteste évek hosszú során át tengődik.» «A nemzetek nagyságának alapját — így fűzi tovább a hasonlatot — az a nevelés teremti, melyet gyermekkorukban kaptak. A nemzeteket a kormányok nevelik. A nép ereje s egészsége s az uralkodó értelmi ereje — ezek a nemzeti nagyság fejlesztő elemei. A népek épp úgy, mint az emberek, csak ifjúságukban tanulékonyak és javíthatatlanok lesznek, ha öregednek. Ha egyszer a szokások meg vannak állapodva s a balítéletek meggyökereztek, veszélyes s hiábavaló dolog azoknak átalakítását még csak meg is próbálni. Az ily nép nem is szenvendi, hogy bajának gyógyítása végett hozzá nyúljanak épp úgy, mint a beteg, ki remegve látja a sebészt. #

Ez elmélkedés első fele a nemzetek halálának meg-határozásával megtetszett e gondolat, valósíthatónak is hitte, mert már akkor égett a vágytól, hogy reformáljon egy nemzetet úgy, mint a hogy ez időtájt sikерrel fáradozott a saját lelki világának átalakításán.

A következő évben, 1820-ban, Török-Sz.-Miklóson katonáskodván, Mme de Staélnek azt a munkáját kezdi olvasni, mely az irodalmat a társadalmi intézményekhez való viszonyában tárgyalja. E munkával még komolyabban foglalkozik, mint a Németországról szólóval. Ne csodálkozzunk azon, hogy oly komoly jelentőséget tulajdonít az írónőnek. Gondoljuk meg, hogy Mme de Staél Byron — Széchenyi előtt nagy tekintély — a világirodalom talán legnagyobb írónőjének nyílvánította. Igaz, hogy Széchenyi kételkedett is néha Mrpe de Staél alaposságában, de fiatal lelkének fogékony-ságával elfogadott eszméit nem felejtette el.

Megmérhetjük az idézett könyv hatását Széchenyire, ha azt olvassuk benne, hogy egy nemzet értelmességének fejlesztése egyenlő értékű jó erkölcséinek felvirágzatásával. Yagy ha ezt olvassuk: ösztönöződ az embert a felsőbbségnek mindenféle nemére és e különböző tehetségei mindannyian erkölcsi életének tökéletesedését fogják elősegíteni.

A történetről Mme de Staél ezt mondja: «Végigpillantva a világ változásain és a századok sorrendjén, az emberi faj perfectibilitásának eszméje emelkedik ki előttem és nem bírom figyelmet elfordítani tőle. Nem hiszem, hogy az erkölcsi természet e nagy munkája valaha szünetelt volna;

a fényes korszakokban, valamint a homályosakban az emberi szellemnek fokozatos haladása soha sem szakadt -félbe. Lelkem minden tehetségével fogadom el ezt a philosophiai eredményt; egyik legnagyobb értéke az, hogy az emelkedettség nagy érzését kelti fel bennünk.»

Mint látjuk, e munkájában az írónő nagyobb hévvel és határozottsággal hirdeti a perfectibilitást, mint a Németorszáról szólóban. Az emberi nem különböző korairól is beszél s azt mondja, hogy az ókorban még nem érte el az emberiség a melancholia korszakát.

«Jól tudom — írja Széchenyi naplójába — hogy mit ért Mme de Staél a melancholia korán. Jól tudom, hogy a népeknek van gyermekkoruk stb. egész öregkorukig, s hogy mind[^] e korokat végig kell élniök.»

így fordítja le az írónő elnevezéseit a saját elméletének terminológiájára és csendesen — a nélkül, hogy mondaná s a nélkül, hogy tisztán látnak a logikai fonalat — hozzáfüzi a fejlődés ez elméletéhez a perfectibilitásnak már most egészen leikébe véssett tanát.

Ekkor már történetphilosophiája magaslatáról ítéli meg az egykorú eseményeket. Midőn Ypsilanti támadását hallja, így kiált fel: «Görögország újjászületéséből semmi sem lesz. Nemzetek úgy születnek és halnak meg, mint az emberek. Görögország már élt és hogyan élt s minő férfikort ért! »

Korának a politikai szabadságért vívott küzdelmei, továbbá politikai és történeti olvasmányai egyre ösztönzik a népek sorsáról való elmélkedéseinek mélyítésére. Elolvassa Bürke támadását a franczia forradalom ellen. Noha e forradalom egyik éltető tanában, a perfectibilitásban maga is hitt, úgy gondoljuk, hogy rokonszenve Bürke felé hajlott. Határozottan helyeselte Bürkének azt a meghatározását, hogy a reformra való képesség kapcsolata a conservativ hajlammal jellemzi az igazi 'államférfiút. Széchenyi is azt mondja ekkortájt, hogy ő az ultrák és a carbonarik közt foglal helyet. «Ti úgy bántatok a franczia nemzettel — mondja Bürke a forradalom vezéreinek — mintha ma vagy tegnap keletkezett volna.»

Ezt a szemrehányást Széchenyi egészen átérezte. Folyvást foglalkoztatta a népek életkorának különbsége történeti és politikai tekintetben. »

1824-ben újra fogalmazza elméletét és igyekszik tartalmasabban jellemezni a négy életkor mindegyikét. A gyermekkorban és ifjúkorban fejlődnek ki a legszébb és legnemesebb jellemvonások, a minőkre példákat Róma és

Görögország története nyújt, vagy Amerikában Washingtoné és Frankliné. Az érett férfikorban van Francziaország s Anglia. «Itt már nem látjuk a nemes lelkesedést a nagyért, kiválóért s önzetlenért, — azt a büszkeségtől és nagyravágyástól nem zavart szép rajongást az emberiség javáért hiába keressük ez országokban. Cselekvéseiik főruggója a realitás, a nyereség, az előny, a hatalom és ezek körül forog az érdeklődés. Az öregkorban vannak azok a népek, melyeknek ereiben a vér bágyadtan folydogál s a hol az emberek azzal dicsekednek, hogy csak magokra gondolnak, nem lévén érzésök a közjó iránt.»

Bár sejtjük, de még nem látjuk tisztán, miképen egyeztetethető a folytonos romlás e képe a perfectibilitás tanával.

1823 óta sokat foglalkozott Széchenyi Voltairerel. Voltaire 1785-iki kiadásának köteteit sorban olvasgatta. Veszélyes író — úgy mond — a tapasztalatlan ifjúságnak, de sok jót is művel, mert «türelmet hirdet és ezt eléggyé hirdetni, istenemre, alig lehet.»

Voltairenek nagy jelentőségű világtörténeti áttekintését már csak magyar vonatkozásai miatt is érdekkel olvasta. Széchenyin kívül más magyar írókra, például Verseghyre, is hatott Voltairenek az a kijelentése, hogy valamennyi nép közül, melynek történetén munkánkban végig tekintetünk, egy sem volt szerencsétlenebb, mint a magyar. De különben is Voltaire munkája telve van igen tanulságos elbeszélésekkel és gondolatokkal. Széchenyi kezében alighanem ez volt az első jelentékenyebb könyv, mely a világ történetét Nagy Károlytól XIII. Lajos koráig folytonos előadásban tárgyalja.

Nem felejtette el Széchenyi, hogy Voltaire a középkor idejét «a borzalmak századainak» nevezi.

A kiváló egyének szerepét a történetben Voltaire már igen élénken kiemelte. «Látjuk — mondja Voltaire — hogy egy nemzet felsőbbsége csak vezetőitől függ.» «Minden nagyot e világon — mondja másutt — egyes emberek lángszének és szilárdsgágának köszönhetünk.» Ezek a gondolatok megerősítették Széchenyit abban a felfogásban, melyre ösztönt már Mme de Staél könyvéből nyert.

Voltaire szerint a kormányoknak nagyobb befolyása van az emberek jellemére, mint az éghajlatnak. Ez oly felfogás, mely Széchenyi szerint szerencsésen igazítja helyre a Montesquieuét s azonkívül a nemzetek nevelésének lehetőségét is hirdeti.

Voltaire azt a nyolczszázéves történetet, melyet elbe-

szél, a bűnök, a hóbort és a szerencsétlenségek nagy gyűjtémenyének nevezi el, melyben itt-ott látni néhány erényt és kevés boldog időt, mint elszort lakásokat láthatunk vad pusztákban. Mind a mellett Nagy Károly kora óta a XVIII. századig a népességnek, a vagyonnak, a műveltségnek haladását[^] látja Európában.

így tehát Széchenyi a haladás eszméje mellett Voltaire könyvében új bizonysságot talált. A hogy mindenütt talált újakat ekkor az életben s a technika vívmányában, ha különösen utazott.

Fáradhatatlan olvasó volt, de kevés történeti munkában talált' oly gyönyörűséget, mint Ségur *Napóleon története* és a nagy *hadsereg 1812-ben* című munkájában. Classikus munka, írja róla, Thukydideshez és Xenophonhoz hasonlítható. A tárgy is nagyon érkezelte, I. Napóleonról később maga is írt egy kiváló jellemrajzot az *ÖjjiL&mevet-hen*. De Ségur gondolatai is viszhangot kellették lelkében. Ségur úgy magyarázza Sándor czár és Napóleon összeütközését, hogy Sándornak birodalma még fiatal volt, mint fejedelme s naponként növekedett, ellenben a francia birodalom már érett korban volt, mint császára és most már csak gyöngülhetett. Midőn Napóleon Vilnába ért a lengyel hősökkel — beszéli Ségur — megmozdult a litvánok szive mélyén a még élő, bár már előregegedett hazafiúi érzés. Ségur elbeszélvén Barclay visszavonulását s azt, hogy az oroszok mennyire haragudtak reá a terület kiszolgáltatása miatt, dicsőíti az orosz hadvezért, mert szembe szállt a megtévesztett közvéleménynel és mert felfogta, hogy a nemzeteket legtöbbször önmagok ellenére mentik meg. Az önmegtagadó elszántság, melylyel az oroszok feldúlták hazájokat, hogy megsemmisíték a hódítót, bámulatra ragadja Ségurt. «Kivíták az igazi dicsőséget — úgy mond — és ha előrehaladottabb műveltség fogja majd áthatni minden osztályukat, e nagy népnek is lesz nagy századja, ők is megragadják majd a dicsőség kormánybotját, melyet, úgy látszik, hogy a föld népei sor szerint adnak át egymásnak.» Képzelhetjük, hogy a nagy történetírónak könyvében olvasott példák és reflexiók mennyire edzették Széchenyi elhatározását s mennyire érlelték alakuló elméletét.

Már nyilvános pályájának küszöbén volt ekkor, de mint író még nem lépett a nyilvánosság elé. Tanulva készült pályájára és még férfikorában is könnyen fellobbanó lelkészesséssel olvasta a nagy írók eszméit az emberi és nemzeti élet titkairól. Így olvasta Franklint, kit élete vezérül

választott. Franklin azt tanítja, hogy az egyes polgárok erkölcsi érzéke együttvéve alkotja meg a nemzetek erekjét. Ezt már régebben így gondolta Széchenyi is. Az *Üdvyleldében* is olvashatjuk, «hogy a derék nemzet nem egyéb, mint derék polgárok öszvege».* Franklin Angolországot öreg, Amerikát ifjú nemzetnek nevezi.

Széchenyi általában nagyon megkedveli Franklin iratainak azt a jellemvonását, hogy az értelmességet, a munkáságot, a takarékkosság s előretörekvő gazdálkodás szellemét és az erkölcsi értéket egységebe kapcsolja. Herdert is többször idézi Széchenyi. Nem csupán a magyarokra vonatkozó jóslata, hanem történetphilosophiájának alapgondolatai is érdekeltek. A természet különböző, egymással az életért küzdő szervezeteket teremtett — úgy mond Herder — mert alegkisebb térré az élők legnagyobb sokaságát akarta elhelyezni. A teremtő e küzdelemben találta meg az egyetemes élet fentartásának módját. A szervezetek formája folyton emelkedik a földön és a sornak csúcsán az embert találjuk, a kinél senki sincs mesterségesebben és változatosabban szervezve. Nincs nemesebb szó az ember rendeltetésének kifejezésére, mint a humanitás. A humanitás szó magába foglalja az ember hivatását az eszességre s a szabadságra; szigorú méltányosság és igazság nélkül nincs ész s nincs is igazi humanitás.

A mit a teremtő életre hivott, s a mi hat, az bizonyos kapcsolatban örökké él és hah Az elhervadt virág széthull, de az erő, mely e részeket élesztette, nem halt ki az egyes szervezet szétbomlásával. Hihetjük-e tehát, hogy az emberi lélek, a legmagasabb szervezet éltetője, egyszerre megsemmisüljön? A hely és az idő mellett a nemzetek jelleme dönti el az emberi birodalmak eseményeit. A történet folyama azt mutatja, hogy az igazi humanitás növekedésével az emberiségek romboló daemonai kevesbedtek és pedig az ész és a kormányzó művészet felvilágosodásának belső törvényei szerint.

Herdernek e gondolataiból egynémelyül átment Széchenyi^munkáiba is. Általában Herder hatásának is része van Széchenyi morális, természeti- és történetphilosophiája megalakításában.

Már a kortársaknak is feltűnt Bentham hatása Széchenyire.

Mi itt főleg Bentham általános történeti eszméit vehetjük figyelembe. Hogy az újkor erkölcsei többet érnek, mint

a régibb koroké, ezt Bentham oly ténynek mondja, melyet Hume s Voltaire már bebizonyítottak. Bentham szerint a legbarbárbabb korok egyszersmind a legbűnösebbek is. E korokban csak a papság tudott olvasni, ez az ész gyermekkora. A theokratikus államokban élő nemzetek gyermekkorukban öregedtek meg. Az ily nemzetek könnyen leigázhatók és történetük csak abból áll, hogy bilincseik színét változtatják. Bentham nem hisz a végtelen perfectibilításban. Kevesbíthetjük, de meg nem előzhetjük az összes gonosz szenvedélyeket. Csak a lehetőt kell keresnünk, elég nagy tér ez a lángésznek s elég nehéz feladat a legnagyobb erényeknek is. Nem paradicsomot, csak kertet teremthetünk a földön, de ez a kert gyönyörűséges tartózkodó hely lesz ahoz a vadonhoz képest, a melyben az emberek oly sokáig bolyongtak. Épp oly nevetséges dicsérni a régi korok bőlcsesegét, mint magasztalni erényüket. Őseink csak olyanok voltak, mint mi vagyunk, a visszaélésnek és a romlottságok okai ugyanazok voltak régen is, de ellenszerük, a felvilágosult közvélemény, gyöngébb volt akkor. Őseink balgatagsága sokkal tanulságosad, mint bőlcsegéök.

Ehhez még néhány erkölctani tételeit kell idéznünk: Az erkölctelen tett hamis számítása az önérdéknek. Mennél műveltebb egy nemzet, annál több ereje van körében az erkölcsi megtorlás befolyásának. minden erkölctannak szélja az egyetemes boldogság. A törvényhozás az emberek vezetésének oly művészete, mely a boldogság lehető legnagyobb összegének előállítására törekszik.

É szó szerinti idézetek egybevetése Széchenyi műveivel, új példával igazolja Stuart Millnek azt az állítását, hogy «a múltban s ma is többnyire Bentham fegyvereivel ostromolták a régi intézményeket i).

Verulami Baconról Széchenyi így szól Kiss Jánoshoz írt lévelében: «A *Novum Organum* ránk nézve kimerítetlen kincstár. minden munkálkodásimban, a mennyire lehetett, a bent kijelelt utat követéin.»

Hogy mennyiben követé az *inductio* módszerét, itt nem kutathatjuk. De a *Nóvum Organumból* történeti eszméket is merített. «Az embereket — úgy mond Bacon — a tudományok művelésében tartóztatta s majdnem megbabonázta az ókornak imádása.» «A hajdankor — mondja továbbá — bennünket tekintve, régi és öregebb, de magát a világot tekintve, új és fiatalabb kor.» Ez utóbbi mondást átvette Bentham is a politikai sophismákról szóló művébe. Széchenyi is átvette a Hitelbe e szavakkal: «A mit közön-

séges beszédben régi időnek, hajdankornak hívunk, józan ész után új időnek, ifjúkornak kellene hívni.» *)

Bacon is beszél a népek és államok három, esetleg négy életkoráról és az öregkor jellemző vonásának mondja az ipar és kereskedelem üzését — igaz, hogy nem a *Nóvum Orgánumban*, s így nem tudjuk, vajon Széchenyi ismerte-e Bacon e felosztását.

Kautz Gyula Smith Adámot Széchenyi közgazdaságtani mesterének nevezi. Smith korszakalkotó munkájában a múltnak[^] gazdasági viszonyaival is foglalkozik. Fejtegeti, hogy a föld és a munka jövedelme mennyivel nagyobb a maga korában, mint egy századdal azelőtt, vagy még régebben volt. A középkori jobbágysságról szólva megjegyzi, hogy a rabszolgáságnak e neme még nincs eltörölve Németország s Ausztria egy részében, Oroszországban, Lengyelországban s Magyarországban. Pedig — úgy mond — a népek és korok tapasztalata mutatja, hogy a rabszolgáktól végzett munka a végső számításban mégis csak a legdrágább. A keresztes háborúkat a tőke és az emberek nagy fecsér-lésének nevezi. A történetből azt a tanulságot meríti, hogy a kereskedés és ipar fejleszti lassanként a rendet és jó közigazgatást s ezekkel együtt a szabadságot is.

Szóval itt újabb bizonyítéket talált Széchenyi a haladás elve mellett. S általában úgy tekintette Smith művét, mint az újkor szellem egyik legerősebb fegyverét. Midőn a latin nyelv használhatatlanságát akarta bizonyítani a modern államban, azt mondotta az ósdiaknak, próbálják csak latinra fordítani Smithnek munkáját.

Sokat tanult még Széchenyi jYoung Arthurtól, a *Politikai Arithmetika* szerzőjétől is, a kinek munkáját ismételten olvasta. Young is megvetéssel szól a középkori agrár viszonyokról, kiemeli, hogy nem a népesedés a gazdagság alapja, hanem a munka, megrója a nem jól alkalmazott jótékony-ságot s úgy hiszi, hogy hajdan néptelenebb volt Európa, vagy mint Széchenyi mondja az *Önismertben*, a népetlenség az államok fiatalsági nyavalýája.

Midőn így végére jutottunk annak a számra és kiválóságra tekintélyes, de még sem teljes írói névsornak, melyet Széchenyi tanítói karának tekinthetünk, nem azt akarjuk mondani, hogy Széchenyi általános történeti eszméi egész terjedelmökben és kapcsolatukban másoktól vannak átvéve. Nem szolgai átvételeiről van itt szó, hanem csak azokról a

*) 174. 1. Akad. kiadás.

benyomásokról, melyeket nagy gondolkodók egy fogékony elméjű s tanulni vágyó, de önállóságát megőriző gondolkozó elméjében kelttettek. Igaz, hogy van elég eclecticismus Széchenyi rendszerében, s ezért könnyen tévedhetünk, ha általános eszméit újabbkori társadalomtudományi vagy természetbölcsleti rendszerekkel úgy vetjük össze, mintha egészen sajászerű, először Széchenyitől kigondolt vagy ki-fejtett eszmekörökről volna szó. De másrészről nem kell felejtenünk, hogy nem minden gondolatának mutathatjuk ki eredetét, s lehet néha találkozás is az, mit átvételek képzelünk és a mi fő, egész rendszerének egyéni színe is szembetűnő. Egyéniségét élesen megfigyelt lélektani részletekben érvényesítí, s különösen abban, hogy a keresztyén hitelvek tanításaival szervesen, néha mystikus hévvel egyezteti azt, a mit deista philosophusoktól tanult.

Általános történeti eszméinek rendszerétől maga nem fejtette ki teljes kapcsolatban sehol sem, de a rendszer már kialakult lelkében első nagy munkáinak megírása közben és különböző munkáiból ki is fejthető. Meg kell próbálnunk e kifejtést, többnyire Széchenyi szavaival, de a rövidség kedvéért néha más szavakkal is, noha híven az értelemhez.

«A keresztyén vallással — úgy mond Széchenyi — azt a hitet is átvettük, hogy a halandó virtusai és esze által mindig magasabbra emelheti magát az Isten felé.»¹⁾ «A jobb ember minden cselekedeteinek egybevonata, élte munkáinak végezését, tengerhajainak egyedüli reménysugara, végre is csak azon halhatatlan vágy, e földön inkább-inkább tökéletesített lelkével visszatérni szébb honába.»²⁾ «Az állat és ember közti különbséget semmi sem tünteti világosabban ki, mint az elsőnek pangó, a másodiknak haladó léte.»³⁾ A haladás ez ösztönének, melyet a keresztyén vallás oltott az emberiségbe, eredményeit is látjuk az emberiség történetében.

«Az emberi nem, mióta nemzedékről-nemzedékre mehet át az anyagon nyert diadalnak naprul-napra növekedő sora, és alig mehet visszendőbe egy kikutatott igazság is, nemcsak alvásba visszaesni többé nem fog, de az eszmék szabadabb súrlódásánál fogva mindenki inkább ki fog belőle törni a szellemi szikráit.»⁴⁾

¹⁾ Lovakrul 1828. 208. 1.

²⁾ Hunnia. 1858. 157. 1.

³⁾ Eszme Töredékek a Tiszavölgy rendezését illetőleg. 26. 1.

⁴⁾ Töredék gróf Széchenyi István Irataiból. Pest, 1860. 13. 1.

A szellemi haladás e megállapításánál Széchenyiben kétélyek ébredtek, mint a haladás elméletének sok más hívében is. Jól tudta, hogy eddigéle Hellasnak sem szobrait, sem építményét a természethez, vagy józan okokhoz közelebb nem hozta az emberi nem, sőt nem is érte el.» ^{*)} De elnémítja a kétélyt. «Ez nem mutatja elérhetetlenségüket, hanem azt, hogy új Európa nem érte még el szobrászi századát» — a görög építészet pedig az új viszonyokhoz és északi éghajlathoz alkalmazható, tehát szébbíthető.²⁾ Az erkölcsi haladás is megállapítható. «A keresztyén vallás által megnemesültek az újabb emberek, mert az újabb generatio közt oly irányállapotban, mint a tökéletesség felé törekedő emberiség lelke tágult, az erények is jobban-jobban fejledeztek; nem a theatralis erények, melyeknek taps vala főczéljok, hanem azon házi és négy fal közti erények, melyeknek nem emberi, hanem tán csak angyali tanújok van.» ³⁾

Az ókorral szemben hamar megállapítja Széchenyi az újkor erkölcsi felsőbbségét. «Hála az égnek — úgy mond — eltemeté a keresztyén vallás az egyiptomi és római önkényt, mely Pyramisokat, Coliseumokat s a 4. rakott, melyeken mi oly sokszor ábrándozók nem bámulnánk annyira, ha mindig eszünkbe jutna, hogy az azokat építette ezernyi ezer rabszolgának mennyi temérdek könyárjaival vannak azok alkotva s czimentezve.» ⁴⁾ De a középkor erkölcsi alárendeltségének megállapítása nehezebben esik lelkének. «Midőn a múlt időkben a Nemzetek lelke, a vitézeket bájoló hölgyek szíve érdemléséért megvíjni, lántsákat törni, hevítette fel — a szent koporsóhoz való vándorlással a szerencsétlen szeretőt a lemondásnak magasztos és szent érzésével töltötte el — később a Nemzeteket a Hit és Vallás védelmével lángolta fel.» ⁵⁾ így beszól másutt is a középkorról: «Nagy számmal tódultak a nemzetek hősei hajdan Palaestina szirtei közé, s bár példakép sikertelen lön hevült képzelődésokozta fáradozások, még sem maradt a tiszta lélek sugarlma minden haszon nélkül, mert a sok veszély, együtt türt nyomorúság, egy okért ontott vér szorosabban köté egymáshoz az egysorsúkat, közelebb hozá a szolgát

^{*)} *Pesti por és sár.* 1866. 27. 1.

²⁾ U. o.

³⁾ *Világ.* 166., 167. II. (Akad. kiad.)

⁴⁾ U. o. 81. 1.

⁵⁾ *Lovakrul.* 6. 1.

urához; s így, midőn szelídült, nemesült az emberiség, nem juta ugyan a Megváltó koporsójának birtokába, de közelebb emelkedők egy élő Istenhez.»¹⁾ így tört ki belőle néha a romantikus lelkesedés a középkori ideálokért. Ezek felé vonzotta szíve és phantásiája, de szellemének másik, reális irányával a perfectibilitás tanának varázsától lekötve, az újkort dicsőítette és annak fegyvereit forgatta.

Végtelen perfectibilitásban nem hitt, «mert az ember azt sehol sem éri el, elég boldog lévén ahhoz mind közelebb járulhatni.»²⁾

De vajon mikép jut és jutott az emberiség a tökéleteség útjára? A nemzetek lépcsőin. «A nemzet oly erkölcsi test, mely az emberiségnek alkotó része és azon lépcsőknek egyike, melyeken az emberi nem mind magasbra emelkedhetik véghivatása «a tökéletesülés» felé.³⁾ Magok a nemzetek átmennek az emberi élet különböző korain egészen a vénséig s a halálig.⁴⁾ A XIX. század első felében az emberiség elérte férfikorát, midőn a fejedelmek hatalmát nem az erő, hanem «az igazság, az erény s törvények utáni szigorúság biztosítja és csak az emberiség tisztelete emelheti hatalmukat magasra.»⁵⁾

Itt találkozunk Széchenyi rendszerében Herder ideáljával. A viruló férfikor tehát az igazi nemzeti nagyság kora. «De nemzeti nagyságot kevés nép ér el.»⁶⁾ Mint a legtávolabb időktől a mai napig tett tapasztalás mutatja, csak kevés nép idomult nemzetté, csak kevés érte el a férfikor szakát, s a legtöbb alig született s eltűnt már, vagy gyermekkorból egyenesen gyermekaggsága súlyedt.⁷⁾ Pedig minden nemzetben megvan a kifej lődhetési lehetség, az életszikra, mely kiképződésre bírhat.⁸⁾ Igaz, hogy nincs meg egyenlően. Mert a nemzeti sajáságok nem egyenlők, nagy hiba volna észre nem venni Isten teremtésében az egymáshoz annyira hasonló és egymástól mégis annyira különböző formákat, s így a nemzetekben a hasonlóság mellett a külön sajáságokat, még az idiosyncrasíákat is.⁹⁾ A sajáságok különbsége

¹⁾ *Stádium*. 4. 1. (Akad. kiadás.)

²⁾ *Hírlapi czikkek II*. 21. 1.

³⁾ *Hunnia*. 200. 1.

⁴⁾ *Hitel*. 148. 1.

⁵⁾ *Hunnia*. 198. 1.

⁶⁾ *Ilirlapi czikkek*. I. 229. 1.

⁷⁾ *Hunnia*. 200. 1.

⁸⁾ *Kelet Népe*. 7. 1.

⁹⁾ *Hitel*. 148. 1.

egyszersmind értékek különbössége is. A nemzetek szellemi minősége épp oly különböző, mint a föld, melybe a fákat ültetjük. Mily ritka a százados tölgy! Gyakran a fiatal sugár sarjadékból görbe vén fa lesz, melynek ágai rot-hadnak.¹⁾

Ilyenek a lelketlen korcs népek, kiken a legbölcsebb kormány, egy próféta sem segít. De az elkorcsosulás a nevelés hibája is lehet, nem csupán az eredeti sajátságoké. Nevelni s fejleszteni kell a népek sajátságait úgy annyira, hogy «minden saját fény körében felemelkedett népcsalád egy magasb lépcsővé legyen az Istenekhez*).²⁾ De vajon mikép nevelhető ily nagygyá egy nemzet? Erre a kérdésre Széchenyi látszólag többször ellenmondó, de mégis szorosan összetartozó válaszokat adott. Látszólagos ellenmondásai azonban sok félreértesre adtak alkalmat.

Mi virágosztat fel egy országot? kérdei Széchenyi a *Világban*. «Az emberi halhatatlan lélek s annak legfőbb széke, az emberi agy velő jeleli ki a cultura ösvényét s csak az bírja a nemzeteket lehető legmagasb civilisatiói fokra és semmi egyéb» — így hangzik a válasz.³⁾ «A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igaz hatalmai) — mondja a *Hitelben* is.⁴⁾ Másutt az anyagi javak nagy jelentőségét emeli ki. «A kormány — úgy mond a *Stadiumh&a*. — szent kötelességének semmi mód sem felel meg, ha az ország gazdagságát minden módon előmozdítni nem iparkodik.»⁵⁾ A kik Széchenyinek ilyen nyilatkozatait és nyilvános működésének legszembetűnőbb részét vették figyelembe, azok úgy jellemzik, hogy csak az ész, csak az anyag embere s hogy a nemzeti életben a szabadságot, az erkölcsi javakat kevesebbre becsülte az anyagiaknál. Mások talán az ellenkező túlságra hajlottak, midőn Széchenyi ily nyilatkozatát olvasták: «Egyedül az erény oka néhány nemzet gigási felemelkedésének.»⁶⁾

De e nyilatkozatok közt nincs igazi ellenmondás. Maga Széchenyi egyezteti a látszólagos ellentéteket. «Valamint a közmoralitásnak nagyobb-kisebb léte — mondja a *Stádiumban* — egyenesen hat az országi mechanikának jobb vagy rosszabb létrére, úgy bizonyosak lehetünk, hogy a jobb

¹⁾ *Stádium*. 27. 1. (Akad. kiadás.)

²⁾ *Beszédek*. 512. 1.

³⁾ 220. 1.

⁴⁾ 158. 1.

⁵⁾ 49. 1.

⁶⁾ *Hitel*. 149. 1.

mechanika megint visszahat az erkölcsisségre.»¹⁾ Ez nagyon természetes, mert hiszen «a legfőbb értelem — mondja Széchenyi a Töredékben — egyszersmind a legfőbb erény is».²⁾ «Általában — mondja egy másik munkájában — synonymák e fogalmak: erény és bölcseség, becsületesség és jó szándék, hasznos és igazságos, jó és dicső.»³⁾ Tehát egy nemzet nevelése csak úgy vezet progressióra, ha a nevelő egy tényezőt sem hanyagol el, «hanem az emberi alkotó tulajdonok azon egyetemes kifejtését célozza, mely nélkül az emberi nem soha nem emelkedhetik a kellő magasságra».⁴⁾!

Természetesnek fogjuk találni Széchenyiben az erkölcsi és értelmi ideálok e szoros egységét, ha visszagondolunk Mme de Staél eszméire, Herder humanitási ideáljára, vagy Franklin moráljára és Benthamre, a kinek hasznossági elvét szintén gyakran félreértegették, mintha az egyén boldogságát hirdetné s nem a köznek javát.

Visszatérve Széchenyi történeti eszméinek sorára: Midőn a nemzetek így neveltetnek nagygyá erkölcsi, szellemi s anyagi irányban, különös sajáságaik s az általános emberi ideálok lehető összeegyeztetésével, oly javakra tettek szert, melyek nyereségében az egész emberiség osztozik.⁵⁾ És a midőn férfikoruk után hosszú, vidám öregséget érnek, átadva erkölcsi hagyományukat a folyton előretörekvő emberriségnek, befejezik nemzeti életüket. S mint az ember csak egyszer él, úgy a nemzet életében is csak egy nemzeti korszak lehetséges.⁶⁾ És mintegy megkoronázza rendszerét e felkiáltással: Valamint Istenben, úgy hiszek én az emberi perfectibilitásban.⁷⁾

Mint láttuk, Széchenyi nem igen bizonyítatja az értelmi és erkölcsi haladás történeti törvényét, éppen csak meg-határozza és a nemzetek fejlődésének s elmúlásának törvényeivel igyekszik egyeztetni. A törvénynek érvényességében nem kételkedik, valamint a nemzeti és emberi élet párhuzamának tudományos értékében sem.

Ez eszméket majdnem egyértelműséggel hirdette az

¹⁾ 215. 1.

²⁾ 20. 1.

³⁾ Néhány Szó a Lóverseny körül. 77. 1.

⁴⁾ Eszmetöredékek, különösen a Tiszavölgy rendezését illetőleg

27. 1.

⁵⁾ Hunnia. 106. 1.

⁶⁾ Stádium. 22. 1.

⁷⁾ Eszmetöredékek, különösen a Tiszavölgy rendezését illetőleg.

73. 1.

irodalom, melyet átkutatott, úgy liogy szinte vakmerőségnek látszott minden kételkedés. De nemcsak ezt kell megjegyez-nünk rendszeréről.

Kemény Zsigmond, midőn a nemzetek életkorának tanát Széchenyi ellenfeivel szemben védelmezte, azt mondotta, hogy e tan nincs oly szoros kapcsolatban Széchenyi politikájával, mint azt ő képzelte. És igaz is, hogy Széchenyi politikai taktikáját törtönethilosphiája nélkül is megért-hetjük s igazolhatjuk. De ez a történeti rendszer, éppen mivel maga Széchenyi oly szorosnak képzelte anDak kapcsolatát politikájával, nem lehet mellékes jelentőségű Széchenyi megértésére. Alapján egy vallásérkölcsi postulatumot találtunk, csúcsán hitvallást, az egészet pedig vallásosságának szellege hatja át. Kétségtelen tehát, hogy e rendszer folytonos és elevm életet élt Széchenyi belső világában, mert lelkének legmélyebb forrásából táplálkozott.

II.

Széchenyi magyar történeti és közjogi érzékének fejlődése.

A Hitel jósłata. Magyar történeti felfogásának részletes
ismertetése.

Midőn most Széchenyi magyar történeti felfogásának ismertetéséhez értünk, szembe kerültünk Beöthy Ákosnak azzal a vádjával, hogy Széchenyit nem vonzotta «hazánk közjoga és története».

Rendkívül súlyos vád oly államférfiúval szemben, ki Magyarország reformálására vállalkozott. De vajon alapos-e a vád? Könnyű lesz e kérdésre felelnünk, ha majd elfogulatlanul áttekintettük Széchenyi magyar közjogi és történeti felfogásának fejlődését.

Széchenyi öröklött faj szeretetek senki sem tagadja. Azt is bajos volna elköpelnünk, hogy Széchenyi Ferencz házában ne lett volna szó a családi hagyományokról, a magyar történetről és közjogról. A huszonegy éves Széchenyinek egy atyjához írt levele is maradt reánk, mely mutatja a fiatal huszártiszt érdeklődését az akkori magyar közélet iránt.

Midőn a napóleoni háborúk után magába szállt, tanult és szenvedélyein uralkodni akarván önmagát megfigyelni kezdte, némi büszkeséggel mondja, hogy lelkének rejtekén oly ösztönöket vett észre, melyek Attila lovasaira emlékezteték. Olaszország legszebb tájékain szeretettel gondol vissza a magyar síkságra. A nemzeti érzés föllendülése Európa-

szerte a Napóleon elleni harczok idején csak megerősítették Széchenyi hajlamát a nemzeti sajáságok megfigyelésére és megbecsülésére. De másrészt nem felejthetjük, hogy ezt németül írott naplóból tudjuk. És azt sem tagadhatjuk, hogy akkor még magyar történeti és közjogi ismeretei igen hézagosak voltak. Készül a közjog tanulmányára, de nem igen fog hozzá. Mikor hazájáról beszól, nem minden különbözteti meg Ausztriát Magyarországtól. Többször olvassuk e kifejezést naplójában: mi osztrákok. De e pontatlan terminológiából és német beszédéből nem kell sokat következtetnünk. Alapjában igaz magyar, ki már 1817-ben a magyar közéletet is éles szemmel vizsgálja.*) «Az országban» — Írja ekkor — «oly kevés a lelki emelkedettség és az igazságérzet, hogy a politikai pályán nem várhatunk más sorsot, mint könyörtelen ócsárlást, ha megbuktunk és engedelmes séget igazi becsülés nélkül, ha hatalomra jutottunk». A pessimistikus megfigyelés, bár Ausztriára is vonatkozik, bizonyára nem a közönbösség szava a magyar közelet iránt.

De ily sivárnak találván a magyar és az ausztriai közéletet, nem bírja magát elszánni magyar ismeretei hézagainak betöltésére. Nagyon vonzotta ekkor az európai irodalom, különben is el volt foglalva határozatlan vágyaival és szenvedélyeivel és még nem jutott igazi hivatásának érzetére. Belső nyugtalansága és élénk érzéke a művészet és a nemzeti sajáságok iránt utazásokra készítették. 1818-iki keleti útján Rodostóban is megfordult; «Rodostóban» — Írja naplójában — «több magyarnak síremléke van, a többi közt a Rákóczié, Bercsényié és a többi». A rodostói emlékek tehát alig érdekkelték, a min nincs mit csodálkoznunk, ha meg gondoljuk, hogy Katona István még mennyire ártalmas mozgalomnak tünteti föl Rákóczi felkelését. S így még kevésből feltűnő az, hogy Széchenyi meg sem említi az ismidi sírt.

De ha ez útján közönbösen haladt is el hazája múltjának emlékei mellett, a magyar jelene és jövője annál inkább foglalkoztatták. A görög ég alatt is a magyar tájakra gondolt, úgy mint Olaszországban és megjegyezte, hogy híven szereti nem ilyen szép hazáját futó homokjával és elbizakodott lakosaival együtt. Reformtervek is czikkáztak át lelkén, a magyar és az osztrák viszonyokra vonatkozók, sőt mikor a régi görög nagyság emlékeit látta, egy magyar Walhalla terve fogamzott meg lelkében, hogy «vérünknek,

*) Széchenyi nemzeti érzésének korai ébredéséről találóan ír Marczali Henrik: *Nagy Képes Világörténet* XI. k. 392. 1.

ha élni fognánk jobbjait, ha pedig enyészet lenne sorsunk, utolsó képviselőit egy helyütt békében és örök nyugalomban összesítve lássuk. »¹⁾

A nemzeti halálnak e sejtelmét az a gondolat is táplálta, hogy Magyarországnak szabadsága elveszett. «Az én szegény földieim» — írja 1819-ben — «az egyedüliek, a kik szabadságukat és szerencsójöket elvesztették a legcsekélyebb ellenszegülés nélkül, mert nem tudják, mily isteni a szabadság». Igaz, hogy e hangon inkább érezhető az akkori európai szabadságvágy rajongása, semmint a magyar jogkövetelés történeti szelleme, de érezhető az is, hogy a két irány között nincs igazi ellentét a Széchenyi lelkében.

Észrevehetjük ezt mindenjárt, mikor ez útjáról hazájába tér. Megdöbbenti az ország elmaradottsága más országokhoz hasonlítva. «Szegény ország» — írja 1820 bán — «mélyen súlyedtél és csak elvesztett szabadságod adhatja vissza a régi helyed, semmi más». Paragraphust ekkor még nem bír idézni az elvesztett szabadság visszavivására, de érzi, hogy az akkori állapot méltatlan az ország múltjához és közjogához. Azonban szabadságot csak értelmes és erkölcsileg tiszta életű nép vívhat ki és csak ilyen nép érdemli meg az isteni adományt. Vagyis Széchenyi elméletének szavaival elve, csak ifjú, vagy egészen el nem vénült nép alkalmas a regenerációra.

Meg kell tehát állapítania, az életnek mely korát éli a magyar nemzet? 1820-tól kezdve nemcsak a közéletre vett pillantást, mint azelőtt tette, hanem a családi életet, a férfiak, nők viseletét és gondolkodását is kezdi megfigyelni, folyton adatokat gyűjtve ahoz a nagy magyar néppsychoiagiai rajzhoz, mely műveinek egyik legbecsesebb része. Nem a tudós rendszerességével jár el megfigyeléseiben, hanem művészsi subjectivitással. Gyakran kicsinynek látszó dolgon akad meg a szeme, de a töredékből intuitíve megalkotja az egészet s mindig a lényegig hat.

Eredményei egyelőre nem bátorítják a tisztán magyar reformra; itt csak az boldogulhat — úgymond — ki Nádudvar vidékét szébbnek tartja Nápolynál és a ki azt hiszi, hogy Magyarországon több a szabadság, mint Angliában. A megható tudatlanság nem bántja; szeretné vére s élete árán művelni a népet, melyhez annyira vonzódik, de a vak

*) így írja abban a jegyzetben, melyet az *Üdvleldéhez* csatolt.
(322. l.)

igaztalanság és az elbizakodottság gyakran feltűnő jelei elriasztják.

A társadalmi solidaritás érzésének nyoma sincs az országban; mindenütt leszlás, mérges elégületlenség és rágalom van a napirenden. És minő trágár tréfákon mulatnak! Ez a nemzet elvénült, nincs mód segíteni rajta — írja 1821-ben.

Ekkor Erdélybe utazván folytatja megfigyeléseit egyre kedvezőtlenebb eredményekkel. Marosujvárt gróf Mikes vendége lévén, sokat beszolt a házi úrral és vendégeivel a politikáról. Beszélgetés közben az öreg gróf azt mondotta: «A mi legnagyobb hibánk és szerencsétlenségünk az, hogy már nagyon vén Magyarországi). Széchenyi megdöbbent, mintha valaki fájdalmas titkát olvasta volna ki leikéből.

Másrészt jól tudta azt is, hogy a magyar reformnak nemcsak a magyarokban van az akadálya. Midőn 1821 vége felé bizalmasainak egy történeti vitáját hallgatta arról, hogy a régi uralkodók közül kik ártottak a legtöbbet Magyarországnak, Széchenyi a vitát így döntötte el: «Az az Ausztriai Monarchiának és Magyarországnak hibája, hogy az Isten a haragjában kapcsolta össze.»

Ez a későbbi 'illemházassági' elméletnek az első formulája. Csak annyit szükséges itt róla megjegyeznünk, hogy elég világosan bizonyítja Széchenyi közjogi érzékét.

Igaz, hogy közjogi terminológiája pontatlan marad ezután is, de 1823 elején nagy érdekkel hallgatja Cziráky lelkes magyarázatát a régi rendi szabadság sarkalatos törvényeiről. Felháborítják az adó- és ujonczrendeletek és 1823-ban felvetti a kérdést, miként lehetne a birodalom ministereit felelősségre vonni? —Az alkotmánysértés miatt is kétségei vannak arra nézve, hogy maradhat-e tovább katonának? De másrészt az önfeláldozást azért az egyoldalú szabadságért, mely a jobbágy elnyomását megengedi, nem tartja igazi heroismusnak.

'Azonban az alkotmányos ellenállás szemléletének hatása alatt hozzá fog a közjog tanulmányához. Elolvassa az Ürményi féle magyar közjogot és jellemző, hogy kiir belőle egy hosszú jegyzetet, mely a nemesség adómentességének megtörésére irányul. De a rendi jogok kifejtése ép oly mélyen érdekli. Naplóiban ekkor heves kifakadást olvasunk az akkori kormányrendszer ellen, mely a nemzethez hűtleneket, kik az ország jogait elárulják, kitünteti, ellenben a törvényhez ragaszkodókat majdnem törvényen kívüli állapotba helyezi. De Isten — úgymond — igazságos és szereti a magyar

alkotmányt. Most már nem is csodálkozik azon, hogy a magyar ember, mivel nincs a közéletben méltó munkatere, különczködik, és az originálok ritkasági gyűjteményét gyarapítja. Körülbelül ezek miatt gondolta Széchenyi a nemzetet elvénültnek az előbbi években. De egészen rózsás színben 1823-ban sem látja a viszonyokat. Nem szabadulhat meg attól a gondolattól, hogy a nemesség az alkotmány és a szabadság védelmének színe alatt a maga érdekké védi.

De bár még az 1825-iki országgyűlésen is azt írja, hogy nem igen nemes vállalat védeni az antiliberalis alkotmányt, mely a túlnyomó nagy többséget kizára a tanácskozásból, mégis okvetetlenül szükségesnek tartja a közjogi védelmet.

Ideálja a valódi képviseleti alkotmány; az akkor magyar alkotmányt nem nevezheti annak, mert szerinte egyik pártnak sincs igazi elvhüsege; az ellenzék népszerűséget, a kormánypárt rendjeleket és czimeket vadász, férfias függetlenségre senkinek sincs bátorsága.

Széchenyinek ez a felfogása eléggé megczáfolja azt az állítást,[^] hogy nem volt érzéke az angol alkotmányos élet iránt. Úgy látszik, tisztábban fogta fel a parlamentaris életet 1825-ben, mint bármelyik kortársa. De az akkor közvélemény szempontjából sem támadható meg közjogi felfogása.

Csakhogy a közjogi harcban eleitől fogva mérsékletet kívánt. Nem ezen a téren érezte magát otthon. Hivatásának a nemzet nevelését ismerte fel nem a közjogi harcz, hanem a társadalom fejlesztésének eszközeivel. Mert 1825-ben már remélte, hogy lehetséges a nemzet regenerációja. Ekkor már enyhült végletes pessimismusa a magyar nemzet életkorának megállapításában. Már nem hitte teljesen elvénültnek a magyar nemzetet. Vajon hibái nem mutatnak-e inkább ifjúságára? És nem bizonyítja-e néhány pozitív jó tulajdonssága ez ifjúságot? Heves, bár nem kitisztult szenvedélye a régi alkotmányért s ragaszkodása a nép nyelvéhez, sok jóval biztatnak. Széchenyit kételyei közben ez a két körülmeny bátorította a hitre, mint azt Gyulai Pál igen helyesen megáll apította.*)

Tudjuk, hogy e hitét gyakran, igen gyakran áttörte a kétségbreesés. De hitt, mert hinni szeretett és akart. Már Kemény kímutatta, hogy nem volt semmi ellenmondás Széchenyinek abban a diagnoszisában, hogy a nemzet vén

*) Széchenyi mint íré. (Széch. Munkái Akad. Kiadás. I. K. VII. 1.)

és fiatal volt egyszersmind. Elvénültségre sok jel mutatott; így láta Széchenyi és mások is — de néhány jó jel igazolta a hitet a jövőben. Csudálkozunk, hogy ez állítólagos ellenmondás újra felmerülhetett irodalmunkban a már említett vádak társaságában. Ugyanott Keménynek néhány szereintünk nem teljesen igazolható kifejezése is diadalérzettel van felhasználva Széchenyi ellen.

Kemény szerint ugyanis Széchenyi a *Hitel* megírásakor maga sem volt tisztában azzal, hogy a nemzetnek van-e jövője. Mert Széchenyi — úgymond Kemény — csak Benthamból vett történeti eszmékre alapítja azt a felfogását, hogy a magyarnak története alig volt.

És így tulajdonkép Széchenyi híres jóslata inkább szerecsés inspiráció, s a *Hitel* tanítása a nemzet jövendő sorról kölcsönzött mankóra támaszkodik.

Pedig Széchenyi elmélete a nemzet ifjúságáról a *Hitel* megírásakor nem volt rögtönzés. Nyugodt perczeiben ilyen volt a felfogása; voltak ugyan kétélyei akkor is, mint később is minden. De a kétélyeket magába zárta, a nemes mystifikátor szerepét szándékosan játszotta a legnagyobb lelki kinok között is. Azonban néhány biztos támasza már ekkor is volt hitének. Különben nem fogott volna a nemzeti reformhoz már 1825-ben. A *Lovakról* írt munkájában is úgy beszél a nemzet ifjúságáról, mint a *Hitelben*.

Nem is Bentham fordítására támaszkodott elmélete.*> Egy-két Bentham-reminiscentia van ugyan a *Hitel* történeti részében, de Széchenyi nem ezekre épít.

Az ő igazi nagy és talán legerősebb támasza az a történetphilosophiai rendszer, melyet ismertettünk s a melyben Benthamnek is van része.

E rendszert viszi át a magyar történetre és ennek alapján osztja fel azt korszakokra. A vezérek korában született a nemzet — úgymond — Szent László idejéig gyermekkorát éli, I. Lajos és Mátyás alatt serdülő idejét, Mária Terézia alatt ifjúságát és most jutottunk a férfi korba, vagyis szerinte körülbelül az emberi életkor harminczas és negyvenes éveibe.

*) Kemény szerint Széchenyi plagizálta Benthamot. Bentham rajzát Szent Lajos és XIV. Lajos koráról átvitte Nagy Lajos és Mátyás korára. Beöthy Ákos is hangoztatja ezt a nélkül, hogy utánájárt volna a dolognak. Pedig a francia történeti korrajz, melyre itt Kemény szélez, nem is található Bentham munkáiban és így a *Hitelben* sem. Kemény előtt Széchenyinek néhány Bentham reminiscenciája lebeghetett és emlékezetének határozatlan adataiból formálta az idézett állítást.

Nem kell bírálnunk e felosztást, nem a magyar történet szemléletéből keletkezett, hanem oly schema, melylyel Széchenyi önmaga előtt igazolja általános történeti eszméinek alkalmazhatóságát a magyar történetre. Nem hitte, hogy a magyar több igazi dicsőséget találhatna múltjában, mint a mennyit az angol vagy francia philosophusok találtak a saját nemzeteik múltjában. És ha azok merik az emberi életkorok elméletét a perfectibilitás tanával együtt alkalmazni a nagy európai nemzetek történetére, miért ne tehetnők azt mi is, kivált ha egy szébb jövő reményét alapítatjuk ez alkalmazásra.

A *Hitel* jóslata tehát nem pillanatnyi inspiráció műve, hanem egy rendszeresen ki nem fejtett, de könnyen kivehető syllogismus záró ítélete. A syllogismus majora Széchenyi általános történeti eszméinek rendszere, minora azoknak alkalmazása a magyar történetre és conclusiója az a jóslat, mely felerázta a magyar nemzetet.

E syllogismus szerkesztésének módja találó példával magyarázza Kovács Lajosnak azt az észrevételét, hogy «Széchenyi minden tárgynál az elvek magaslatára állott és onnan szállott le a tárgyak és jelenségek megítéléséhez. Gondolkozásában teljesen a deductiv módszert sajátította el.»*)

Valóban Széchenyi a *Hitel* jóslatához a deductio útján jutott. Pedig mint láttuk, azt hitte, hogy mindenben Bacon inductiv módszerét szokta követni. Csalódása nem mondható példatlannak a történetphilosophiában.

Magyar történeti eszméinek az a sajátsága, hogy nem inductio útján, azaz nem a magyar történet szemléletéből keletkeztek, feltűnővé vált akkor, midőn Széchenyi általános ítéletét a nemzet múltjáról a részletek fejtegetésével akarta támogatni.

Ily részletre tér át, midőn a technikai alkotások és az építészeti romok hiányát a magyar földön, történeti felfogásának bizonyítására használja fel. «A múltban nemzeti nagyságot legalább olyant, melyen a magyar túl ne emelkedhetnék! — írja a *Világban***) — «ítéletünk szerint nem találtunk, mert a múlt Nagyságnak köemlékek s roppant épületek romjai egyedüli tanúja, minden egyebek, mint könyvek, mesterművek, közhasznú találmányok, az idő által elenyésznek, nevezetes építmények hijával pedig, melyek

*) Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve. Budapest 1889. I. k. 39/40. 1.

**) 52. 1. Akad. kiadás.

századokon hatnak keresztül, egy nagy nemzet vagy fejedelem sem volt még; de hazánkban olyanokat nem lel senki. Azon néhány felleg- vagy mocsárvár, sőt még az annyiszor magasztalt Visegrád maradékfalai is költői képzelet nélkül, mely a debreczeni pusztákon is varázsolhat spanyol kastélyt, nem mutatnak egyébre, mint kis urakra és szegény királyokra. »

Ezt a bizonyítéket a történeti múlt nagysága ellen Széchenyi sokra becsülte, mert többször ismétli. 1833-ban írja «függetlenségünknek eddigi gyakorta fonák keresése közt nem is igen dicsekedhetünk mi magyarok mással, mint valóságos fecskefészek monumentumokkal!»¹⁾ Egy förendiházi beszédjében mondja 1836-ban:²⁾ «800 esztendős szabadság és alkotmányos élet után kérdem én, hol van az a nagy csoda, a mivel dicsekedhetünk? Az ephemer alkotmányú apró nemzeteknél annyit lát az utazó, a mi közhözjárulással létesült, hogy örömtől dagad az ember kebele. No, nézzünk szét hazánkban . . . mink van? Az a kis akadémia? ennyi idő után! Roskadó félben lévő muzeum?»

A *Pesti P&r és Sárban*³⁾ is visszatér e gondolatra: «Nevezetes múltja e nemzetnek — úgy látszik soha sem volt — így szólék magamban — mert nemzeti nagyság, melyet népáradatok fel-fellobbanó villámával összekeverni nem kell, csak tartós csinosodással, vagy tartós fényüzessel jár, ez pedig Magyarország éghajlatát tekintve, noha durva, de erős építményeket tesz fel, ilyenek azonban csak oly anyagból készülhetnek némi tartóssággal, melyet tűz nem ront, lóg nem emészt, szél nem bír, víz nem hord, s ilyes maradvány Magyarország határai közt sehol sem bizonyítja a múlnak tartós fényét.»

Egy 1843-iki hírlapi cikkében is felveti e gondolatot.⁴⁾ (Emelkednél Magyarországban is valami fel, mi lepergett, sötét századaink hosszú sora után, s szakadatlan fecskefészek-készítményink közt valahára már megérdemelné s bátran viselhetné homlokán «a nemzeti nagyság bélyegét»; egy emlék, mely ha egykoron, mint minden a nap alatt, elpusztul is, a volt nagyságnak, vagy legalább a volt magasabb felfogásnak, vajmi jelesb és nagyobbszerű romjaiból is fog a legkésőbb utód előtt is büszkélkedni, mint büsz-

¹⁾ *Hid Egyesülethez Irányzott Jelentés. 1833. 75/76. I.*

²⁾ *Beszédek* 136. 1.

³⁾ 183. 1.

⁴⁾ *Hírlapi czikkek*. I. 412., 413. 1.

kélkedhetik nagy Corvinnak alkalmasint sártóglából épült, s mégis a tág világon — t. i. Magyarország határai közt — elhiresített fejedelmi palotája, minthogy egyetlen egy kissé diszesb kövére sem akadhatni bárhol is, s mint büszkélkedhetik sziklaoromra rideg sasfészekként felcsigázott s egyedül minden nagyítóüvegen át nézni szerető képzeletünkben nagyszerű Visegrádi

Összevonva ez idézeteket. Széchenyi azt bizonyítja, hogy a magyarnak nevezetes múltja nem volt, csak szegény királyai lehettek, mert kevés épületrom maradt a magyar földön, közhözjárulással felállított intézetünk is csak a legújabb időből van egynéhány és mert Budának és Visegrádnak hire nem terjed túl a magyar határon.

Széchenyi érveinek e sorában abból a tényből indul ki, hogy nevezetes építészeti emlékekben és régi közintézetekben nem vagyunk oly gazdagok, mint az európai nemzetek legjava. E tényt kapcsolatba hozta Széchenyi Gibbonnak egy történeti téTELével. Gibbon szerint a régi római birodalom területén elszórt felséges romok egymaguk is elégsgesek annak bizonyítására, hogy Olaszország és a provinciák hajdan egy művelt és hatalmas birodalomhoz tartoztak. E romok értékét még fokozza az a körülmény — úgymond Gibbon — hogy többnyire oly épületek maradványai, melyek magán adakozásból közcélra emeltettek.*)

Gibbon e gondolatának s az említett tények kapcsolatából keletkezett Széchenyinek annyiszor ismételt bizonyítéka a magyar múltjának nagysága ellen.

Széchenyi kisebbítí a fenmaradt emlékek számát és jelentőségét s elkerüli figyelmét az, hogy a budai és visegrádi paloták kiválóságát hiteles tanuk igazolják. Azt sem gondolja meg, hogy a régi magyar középületeket nemcsak a szél, tűz és víz pusztították, hanem a hódító barbárok hanyagsága s a gyakori ostromok és dulások is. Ha csupán a művészeti érzék, vagy az adakozást előmozdító közszellem aránylagos hiányát bizonyítaná, érvei meggyőzőbbek volnának. De a nemzeti nagyságnak más tényezői is vannak; egy nemzet, mely századokon át európai nagyhatalom volt, bizonyára oly múlttal dicsekedhetik, melytől alig

*) The *History of the Decline and Fall of the Román Empire* I. London 1781. 70. 1. Széchenyi nagy érdekkel olvasta Gibbont és így jogunk van félenni, hogy a Gibbonból idézett téTELnek hatása volt Széchenyi egészen hasonló s annyira kedvelt gondolatának formulázására.

tagadható meg «a nagyság bályege.» Csak a maga saját-ságai és nagy korszakainak európai nemzetei után kell ítélnünk múltjáról.

Történettudományi szempontból Széchenyi ítéletének csupán annyi értéke van, hogy kételkednünk tanít a múltnak jóindulatú, de nem elég kritikai megbecsülésével szemben. De máskülönben módszere történetellenes, mert nem a magyar forrásokból és az egykori európai viszonyokból veszi mértékét, hanem egy világtörténeti analógiából, melynek alkalmazhatóságát a magyar történetre nem mutatja ki.

Általában a világtörténeti analógiák s a korabeli viszonyok egybevetéséből meríti több magyar történeti eszméjét kivált pályája elején és az ily utón nyert eredményekhez sokáig ragaszkodik. De később Széchenyi magyar történetírókat is olvasott s mindenki mélyítette eszméit a magyar történet egyes korszakairól. Olvasgatta — amennyire utána járhattunk — Virág Benedek, Feszler, Péczely munkáit, majd Jászai Pál monographiájának füzeteit s nézegette a *Corpus Jurist.* Forrásokat nem igen olvasott, ezek közül talán csak a Martinovics pör iratait forgatta. Ngm sokra becsülte a részletekben való jártasságot, inkább a korszakok nagy jellemvonásait és tanúságát kereste, de néha a részletekre nézve is meglepően találó észrevételei vannak.

Magyar történeti felfogásának ez általános jellemzését igazolhatjuk és kiegészíthetjük az egyes korokra vonatkozó eszméinek áttekintésével.

A pogánykori magyarokra a scythák, a tatárok, a baskírok szokásait ruházza. «A scythák minden jó tulajdonuk mellett» — úgy mond*) — «nyugalomban az állatoktól nem igen különbözőleg éltek, fellázítva pedig nem alkotás, hanem csak rombolás által ismertették meg magokat . . . így a régi Teuto s Scytha csak rossz példája a szabadságnak». «Keleti származású eldődeink» — mondja máskor**) — «magasan állottak a szépnem felett, míg ez az emberiség jogai-ból kizárvá csak oly helyt foglalt, milyen durva nemzeteik közt szokott állni a nő.» A baskírok és tatárok módszerének nevezi azt, hogy a fővezérek két, három annyi népet csödítettek össze, mint a mennyire szükség volna, mert minden számítottak arra, hogy sokan elmaradnak vagy megfutamodnak. Hajdani honi dandáraink ez elve szerint — úgymond — sokszor nem is győztünk, mikor

*) *Világ* 137. 1.

**) *Hunnia*. 38/9. 1.

győznünk kellett volna, vagy az elődök «kétszeresen ontott vérel» fizette meg a diadalt.¹⁾

Ez a jellemrajz élénken emlékeztet Gibbonnak a szittyákról s hunokról írt lapjaira.²⁾ Széchenyinek szüksége volt e kedvezőtlen néprajzi vonásokra, ígért a szittyá hibáknak üldözését élete egyik legfőbb feladatának tekintette. A fajsajátságok fennmaradásáról erősen meg volt győződve. Kortársainak egyes szokásai mindenütt emlékeztették Scythiára. «A havat ott hagyják a leglénkebb úton» — Írja egyik levelében — «ez már valóban igen-igen is scythiai szagú*).³⁾ A honi fegyelmetlenséget s erőpazarlást gúnyolja és csapodja a tatár vagy baskir tömegtaktikának emlege téssel.⁴⁾ Általában úgy látja, hogy a szabadságot még a XIX. században is szittyá-tatár módon fogjuk fel. «A magyar nagyobb része» — úgymond — «soha tisztán fel nem fogván a polgári szabadság szellemét, mely szoros fék s innen eredő szoros rend nélkül nemesak nem létezhetik, de nem is képzelhető, a szabadságot mindig valami farkas függetlenséggel keveri össze, s ekkép ezen tatár felfogásánál fogva, melyhez képest jóformán tatár maradt is eddíg elé institutióival együtt vérének némelyeit, kik valamint mai időben, úgy régibb korban is szünetlenül compromitálták legszentebb ügyeinket, soha nem akarta kellő fékbe szorítani s kellő rendben tartani.⁵⁾

Másutt a honfoglaló ősök erényeinek fennmaradását is hibájául rovta fel a korabeli nemzedéknek:

«Fallaciája vérünknek», — így szolt, — «hogyt. i. mérész bátorsággal, erőltetéssel legbiztosabban arathatni sikert, igen elérhető és azért áltálján véve igen is megbocsátható, mert nemcsak hazát szerezünk e modorral, mely szerint kis erővel de váltigi lelkesedéssel vajmi sokszor megriasz-

¹⁾ Néhány szó a lóverseny körül. 203., 214. 1.

²⁾ Gibbon id. m. IV. kötetének 341. lapján a «szittyákról, vagy tatárokrol» Írván így kezdi: «the savage Tribes oí mankind, as they approacl nearer to the condition of animals». Ugyan e kötet 363. lapján olvassuk, «The Tartars consider their own women as the instruments of domestic laboum. Az I. kötet 342. lapján arról van szó, hogy az európai haditudomány soha sem haladt előre jelentékenyen keleten, «Tley trusted more to their numbers tlian to their courage». U. o. a 357. lapon Gibbon arégi germánok indolentiájáról beszél, "nyugalmaiban — úgymond — a germán harcos consumed liis days and nights in the animal gratifications of sleep and food». Ez a hely magyarázza meg Széchenyi idézett soraiban a régi Teuto és Scytha kapcsolatát.

³⁾ Levelek I. 152. (1830. márcz 17.)

⁴⁾ Néhány szó a lóverseny körül id. helyen.

⁵⁾ Hírlapi cikkek. I. 462. 1.

tánk, megbírtunk aránylag nagy erőt» . . . «köztünk vajmi sokan» — úgymond máskor — «eldődink egykor hazafoglalási modorában hisznek nemzetiséget is tüzzel-vassal terjeszthetni.»¹⁾

Széchenyi annyira szereti a nemzeti hibáknak történeti megvilágítását, hogy e példában az ellenmondást észre sem veszi. Amott a nagy tömegek erőfecsérő taktikája, itt a kis csapat győzelme aránylag nagy erőn. Mert amott Széchenyi a világtörténeti analógia után indult, itt pedig a magyar történetírók után beszélt.

Nem is akarja a scythát kiüldözni a magyarból, hiszen szerinte a honfoglaláskor «Hunnia határai közt termett maroknyi nép az élet legszebb bimbóit hordá keblében.»²⁾

Széchenyinek minden reménye, politikájának minden számítása és aggodalma azon a terven alapszik, hogy a nép ősi mivoltában, csak szenvédélyei salakjaitól tisztulva fejlődjék ki, mert «nemzetünknek van fentartva azon éjszakászai nemzetiségeknek civilisációi képviselőjét játszani itt occidensben, mely nemzetégektől Oriensben vévé eredetét.»³⁾

De ez a szerep csak a nagyon távoli jövőnek van fentartva. Az első királyok alatt a magyar nemzet még a fejlődés «alacsony lépcsőjén állott.»⁴⁾

Szent László idejében a «szebb jövendőnek szép előjelei s villám csillanatu jelenései» látszanak.⁵⁾ De e jeleńsek hamar elmúlnak. A Magna Charta s az arany bulla hasonlósága oly meglepő és a két ország fejlődése közt mégis mérhetetlenül nagy a különbség.⁶⁾ Az elmaradottság egyik okát abban találja, hogy «a latin csinosodás, mely kiemelt egykor durvaságunkból» egy új felekezetet teremtett, idegen műveltségű társadalmat, mely úgyszölván a kolostorokba szorul, míg az élő nemzetnek nagy része buta tudat lanságban tespede. Elisméri ugyan, hogy «a középkor újra nemzetüli népei is azon egyedüli forrásból merítének tudományt;»⁷⁾ de nem igen kutatja, miért nem volt azoknak is oly hatalmas gát a latin nyelv, mint a magyarnak.

¹⁾ *Hírlapi czikkek*. I. 480/1. 1. *Beszédek* 513. 1.

²⁾ *Hunnia* 93. 1.

³⁾ *Beszédek* 187. (1840. ápr. 22.)

⁴⁾ *Hitel* 235. 1.

⁵⁾ ü. o. 26. 1.

⁶⁾ *Napló* 1832. okt.

⁷⁾ *Hunnia* 38., 142. 1.

Szerencsétlenebb fejlődésünk egy másik okát élénkebb történeti érzékkel emeli ki, midőn azt mondja, hogy «a minden sarkaiból kidönteni sóvárgó felekezet, mely Kupa ideje óta nyíltan vagy lappangva, de mindig dült a szerencsétlen hazán.»¹⁾ Már az Árpádok korára is vonatkozik egyházipolitikai visszapillantása, mely elégültséggel tölti el. «Az apostoli magyar király minden meg tudta constitutionalis nemzetével óvni magát Rómának suprematiájától; a Főmétőságú Clerus status in statu sohasem volt.»²⁾ De általán skeptikus hangulattal nézi az Árpádok korát; «rákféle enthusiasmusnak» nevezi a felfogást, mely azt hirdeti, «hogy Szt. István volt a legbőlcsebb országalapító s a magyar alkotta a legső boszorkány elleni törvényt.»³⁾

Itt skepticimusának s ösztönszerű éleslátásának értékes eredményét látjuk. Horvát Mihály harminc évvel Széchenyi után is azt írja, hogy a boszorkányokra vonatkozó törvények «Kálmán előítéletes korát messze túlhaladó, mívelt szellemére mutatnak.» Ez az, mit Széchenyi már 1841-ben nem akart elhinni, noha bővebb magyarázatba nem bocsátkozik.

Nagy Lajos és Mátyás korában is csak a Nagyság «előjeleit⁴⁾ s «villanatait» látja.⁴⁾ Midőn figyelmeztették egyes jelenségekre, melyek «az akkori időhöz képest» jelentékenyek, hamar készen volt válasza. «Az egész nem a Nagyság ideje⁵⁾ — úgy mond — «más nemzetek legalább, mint valahai magasságunk egyedüli igazságos bírái, ily magunkat tömjénező nagyságról mit sem tudnak.»⁵⁾ Itt van fő akadálya történeti felfogása teljes kifejlősének. Az ő világtörténeti rendszere szerint az a kor, «melynek nehány privilegiáltja váraiiban alig élvezett annyi életkellemet, mint most több vidéken a kalibában lakó szántóvető*) nem volt a nagyság kora⁶⁾ Smith és Bentham tanítása szerint, már pedig Nagy Lajos és Mátyás is csak a középkor gyermekei voltak. De nem marad meg e sekély általánosítás mellett. A magyar történet egyik leglényegesebb problémáját érinti, midőn régi nagy királyaink politikáját bírálja: «Nemzetünk szép és dicső fejedelmei között alig volt egy tán a szentek, tán maga Corvin sem, ki idegen dajka, idegen nevelő, idegen

¹⁾ *Hírlapi czikkek* II. 185. 1.

²⁾ *Beszédek* (1840 április 11.).

³⁾ *Kelet népe* 226. 1.

⁴⁾ *Hitel* 12., 26. 1.

⁵⁾ *Világ* 53. 1.

⁶⁾ *Világ* 284. 1.

útmutató és idegen tanácsok használata mellett — mit mél-tányolni kell — egyúttal idegen vért és kivált idegen ned-vet, nem iparkodott volna minden módon s ekkép nem mindig célszerűen, nemzeti még igen gyenge és idomtalan elemünkbe vegyíteni; — vajon melyik az a magyar fejede-lelem, ki a magyar eredeti sajátságára állította volna annak polgári kifejlését . . . azon fönöknek, ki magyar szellemben fejtené ki nemzetének erejét s azt a törvények korlátai közt szigorú kézzel tartva, azzal nagyszerűt, állandót, és a nem-zethet illőt vinne ki: az ily fönöknek lapja nemzeti évraj-zainkban még mindig üresen áll »*) Szóval, Széchenyi sze-rint a régi nagy magyar királyok dicséretére válik ugyan, hogy az idegen kultúrának utat nyitottak az országba, de alig pótolható hibájok az, hogy elmulasztották megterem-teni a sajátos magyar cultura alapján kifejlett erős nem-zeti államot.

Széchenyi a törvénykönyv és a régi történetirodalom latin nyelve után következtetve idegeneknek képzeli a közép-kori közéletet, mint aminő volt. Nem veszi figyelembe azt sem, hogy az újkor küszöbén, a midőn elérkezett az erős nemzeti állam megteremtésének ideje, a nagy nemzeti kirá-lyok kihalnak. De Széchenyi mégis az idézett sorokban tör-téneti fejlődésünk nagy hézagát fedi fel és azt is érzi, hogy e hézagért nem egyesek, hanem a nemzet is felelős, mely a középkorból nem úgy került ki, mint a nagy európai nemzetek. «Lovagiság» — úgymond — «a szó valódi tiszta értelmében eddigé nem is tartozott a magyarnak különö-sen kitűnő tulajdonához, a magyar ázsiai s tán még egy kissé pogány lényegénél fogva, mindig összekverte annak integráns kellékeit, és soha egészen felfogni nem volt képes, mikép párosulhat vítezség szelídsgéggel, a szó legszentebb megtartása hadi csellel, engedelmesség győzedelmi tehetséggel, a szép nemnek bálványozása szeplőtlen viselettel, s így tovább, férfiúi méltóságának és tekintélyének csorbítása nél-kül. ugyanazon egy személyben össze..»**) Ez erélyesen jel-lemző szavakkal Széchenyi azt a tényt fejezte ki, hogy a lovagi és keresztyén szellemnek a magyarrá nem volt oly mély hatása, mint a nagy európai nemzetekre. Feltűnő itt is Széchenyiben az a kettősség, hogy az elmeletben lené-zett középkort értékes elemeiben mennyire megbecsüli. Sok-szor tör ki belőle ösztönszerű vonzalma a magyar középkor

*) *Politikai Programmlöredékek* 46.

**) *Politikai Programmtöredékek* 69/70.

iránt is. Midőn 1830-ban az Újlakiak hajdani székhelyét látja, oly elegikus érzéssel emlékszik a régi dicsőségre, mint akár a korabeli költők.¹⁾ Úgy látszik, hogy Mátyás 1486. LXIV. czikkére céloz, midőn azt mondja, hogy «törvénykönyvünk nyilván bizonyítja a nemességnek egykor résztételét a házi és országgyűlési terhekben,»²⁾ pedig úgymond, «e fiatalsgá korban tán többet szolgált a hazának a neme⁹, mint a pór». ⁸⁾ Mátyást talán legjobban szereti a régi királyok közül. «Mátyás nincs többéi) — úgymond — s tán kár, mert ez jó ránczba tudta szedni a magyart.» «Sokan azt hiszik» — mondja később — «és az annyira igazságos Mátyás fejedelem meg nagybátyja Szilágyi is ezen véleményben látszottak lenni, hogy bizony a magyar csak azt szereti, ki neki parancsolni tud és egyedül annak hódol, a kitül fél.»⁴⁾ Az *Önismерetben* is menti Mátyás önkényét: «Corvin zsarnok, de okos és jó szívű, a nemzethez hű zsarnok volt.»⁵⁾

De a 40,000 tanulónak szánt budai egyetem tervét Széchenyi kétélkedve emlegeti,⁶⁾ ép úgy mint Kálmán felvilágosultságát.

A Hunyadi kornak annyiszer hangoztatott dicsőségét, a «magyarságot, mint a keresztyénség védfalát», Széchenyi csak egyszer hirdeti büszkén s akkor is a márcziusi napok lelkesedésének hatása alatt.⁷⁾ Gúnyosan céloz Verbőczy egyoldalú jogászságára, elítéli Tömöri «rögtönzését» és Zápolya visszavonását. «Önálmítás vezet a mohácsi vészre» — úgymond.⁸⁾

A Habsburgok kora különösen gazdag forrása Széchenyi történeti reflexióinak. A vallási viták korát nem szereti, hálát ád az égnek, hogy elhagyott «a hitbeli viszálkodás ördöge.» Vallásos érzése s philosophiai műveltsége egyaránt erősítették benne a türelem érzését, semmiben sem akarta csorbítani a szabadságnak azt a teljességet, melyet a bécsi és a linczi békék biztosítottak a protestánsoknak.⁹⁾ A XVI-ik századi katonai dicsőségünket «Zrinyi fényes vé-

¹⁾ Napló 1830 júnus 27.

²⁾ Stádium 177.

³⁾ Hidjelentés 65. 1.

⁴⁾ Hírlapi czikkek II. 176., 642. 1.

⁵⁾ 110. 1.

⁶⁾ Világ, 330. 1.

⁷⁾ Hirl. sz.. II. 677.

⁸⁾ Világ, 284. Hirl. ez. I. 522. és Palit. Programmtöredékek, 31. l.

⁹⁾ Hitel, 66. 1. Beszédek, 1833 március.

gének» említésével példázza, de szomorúan kérdi, hogy ki ismeri ezt külföldön? E kérdés különösnek látszik, de tudnunk kell, hogy Széchenyi igen nagy jelentőséget tulajdonított a magyar történet s politika külföldi hírének s azt is számba kell vennünk, hogy Voltaire idézett könyve nem említi Zrínyi végét. Széchenyi tudja azt, hogy a török «szorított és zsibbasztott» bennünket. De megjegyzi azt is, hogy nem a «török járma alacsonyítá le nemzetiségünk természetét, mert tudva van, hogy a honunkban zsarnokoskodott sok basa magyarul szólt.»¹⁾

A Habsburgok uralmának is csak részben tulajdonítja nemzeti erőnk hanyatlását. Ismeri a Habsburg-házból való uralkodók trónra jutásának szükségeségét, mert a «magyar akár cseki száma, akár vidéki helyzete, vagy egyezni soha sem tudó szelleménél fogva csak más hatalommal léphetett szövetségebe!»²⁾ A Habsburg-házzal való összekötetésnek köszönhetjük, hogy «Hunnia annyi viszontagság közt, t. i. cseki szám, mostoha s tengerpart nélküli helyzete stb. szóval a természet és sorsnak annyi mostohasági közt még is él, s egy szébb jövendőnek s erősb életnek bimbóját hordja keblében.»³⁾ De ez összeköttetés végzetes következményeivel is foglalkozik. A százados vitának igazi okát ritka tömörséggel fejti ki e szavaiban: «Az udvar s nemzetközi bizatlankodás valódi oka nem rejtezett-e legfőkép s mindig abban: hogy a nemzet önelolvadásától mindig rettege, s meghalni írtázott; az udvar ellenben szerencsétlen látásában azt képzelé: az erős és maga sajátságában kifejlett magyar veszedelmes.»⁴⁾ Széchenyi egyik párttal sem tart. Megbályegzi az előkelő magyarokat, kik «elszédítve az udvari fénytől, elfelejték a szegény hont», de a nemzeti ellenállás «hősebb keblű, s nemesebb lelkű» vezéreit is keserű szavakkal feddi, mert «elég mélység nélkül, honunk legszebb érdekeit, a visszahatás természetesen bekövetkező törvénye szerint véres sebekkel megrakák.»⁵⁾ A kuruczokat politikai hangulatának változása szerint gyakran élesebb gúnynyal is bírálta,⁶⁾ de méltányolni is tudja a nemzeti ellenállás jelentőségét. Midőn a *Hitel* megjelenése után, Cziráky szemrehányó céltzattal figyelmezteti Széchenyit,

¹⁾ Világ, 233. Hunnia 44/5.

²⁾ Hunnia, 163.

³⁾ Stádium, 137. 1.

⁶⁾ Világ, 72. 1.

⁵⁾ Hírlapi czikkek. I. 346.

⁶⁾ U. o. 29. 1. s másutt is.

hogy Pál érsek annak idején mily szavakat intézett Leopoldhoz, a *Hitel* aulikusnak híresztelt szerzője hálát ad az istennek, hogy elődje ily szabadon és erősen beszélt.¹⁾ Később, a heves ellenzéki szellemmel vívott harczai közepett is a nemzeti ellenállás híveinek szép és igaz apológiáját írja meg; «hogy constitutionalis kis bárkánk eddigelé nem merült el, s pedig szünetlen hegymennyezünk tornyosuló szláv, török és germán absolut dagályok közt nem merült annyi századok óta el, azt. hogy magyarok és még szabadok vagyunk, a bennünk rejlő élet mellett egyedül azon hűknek köszönhetjük, és azért üdv és áldás nevőkre, kik nem akartak, nem tudtak egyebek lenni, mint szabad magyarok s kik ekkép, mert se nemzeti, se alkotmányos téren haladni nem lehetett, népünk nemtőjében bízva s jobb időket várva, szigorú s megtörhetetlen ellenzéket képeztek inkább, mintsem hogy hasonlag más népekhez, várunket nemzetisége és szabadság melletti, sőt elleni utakon engedték volna elsdortatni. »²⁾ Kiegészíti e gondolatot Erdély történeti szerepének dicsérete: «Erdély» — írja Széchenyi — «tartá fenn eddig nemzetiségeink szellemét leginkább; Erdély hölgye nem szégyellette magyar létét; Erdély fejté ki szébb táralkodás kellemei által eredetünk sajáságát; és annyi visszaemlékezések varázsolnak minden hü magyart, ki korcs lenni nem tud, Erdély múlt történetébe.»³⁾ Elég a nemzeti ellenállás korának ez apológiájára mutatnunk — minden egyéb mellőzésével — hogy megítélhessük, mennyiben volt Széchenyi előtt (idegen földi) a magyar közhagyomány és történet — mint Beöthy Ákos hirdette.

A karloviczi béke után következő kornak, Széchenyi szerint, fő jellemvonása az, hogy «tulzólag engedődztünk a dolce far niente lélekgyilkoló kéjeibe.»⁴⁾

A pragmatica sanctiót — Széchenyi nem «holt szavai ból!», de gyakorlati következményeiből ítélte meg. Szerinte ez a törvény szoros, «inalterabilis» kapcsolatba hozta Magyarországot Ausztriával. «Ha eszünkön járunk és hivatásunkat felismerjük», e kapcsolat következtében Ausztria régi «nagyhalámi állása előnyeinek mi vagyunk az örökösei.»⁵⁾

A magyar történet kevés jelenetéről beszél Széchenyi

¹⁾ Napló, 1830 október.

²⁾ *Hirlapi czikkek*, II. 398. (1844.)

³⁾ *Levelek*, II. 80/81.

⁴⁾ *Hirlapi czikkek*. 266/7.

⁵⁾ Kovács Lajos id. m. II. 216, 225. 1.

annyi hévvel, mint arról, «midőn az ország összesereggelt rendei Mária Terézia királyok védelmére igaz magyar szabad ember s hív jobbágy érzésével kardot rántottak s a sebes hírnél is előbb Berlinben termett hős Hadik». E felbuzdulást is a «szébb jövendőnek szép előjelei és villámcíllanatú jelenései» közé sorolja.¹⁾ «1741-ben» — mondja másutt — «sugárzott legutoljára a régi magyar szellem valódi eredetiségeben, vérünk meglehetős volt, de elfajzásnak fordult.»²⁾

Már az elfajzás korának tekintette Mária Terézia uralkodásának alkotmányosabb felét is, melyet akkor sokan dicsőítettek. De Széchenyi szerint akkor «a magyarság, ez egyedüli életszíránk» közel volt a megsemmisüléshez.³⁾ «Nem a német súlyeszté latinba a magyart, mert azt másutt sem alkalmazta; de a magyar maga tasztít le anyanyelvét a selejtesség közé,» — a konyhába, az istállóba.⁴⁾ A nemzetnek egy osztálya okozta e sülyedést, «mely se nemzetiségre, se alkotmányra nem tart: s némi kis álfényért, minden nemzeti zománczából magát kivetkeztetni mindig paratissimus et obsequentissimus».⁵⁾ De fejedelmeink is hibáztak. Mária Terézia jó szívében, tiszta szíjában senki sem kételkedhetik. «Es mégis visszásán használtatott a magyar nemzet kifejtésére az ő kora, mert nem méltányolván a magyar zománczot, minden elkövetett annak elolvasztására ... anyás-kodó kormányunk szükségképi következménye volt» a faj romlása.⁶⁾ II. József «halhatatlan bölcs volt, ki az emberiségnek és a lelki szabadságnak emelt oltárt, de szerencsét-lenségünkre nem volt egyszersmind rokona a nemzetiség anygalának is, és soha nem láta azon kincset, melyet Magyarországban birt.»⁷⁾ Ez ugyan másrészt szerencsénk is volt. Mert mig Mária Terézia alatt ez a ritkán egyetértő nemzet «egyesült az elalvásban»⁸⁾ II. József rendelései felriaszták szenderéből a magyar hont s csakhamar oly írókkal dicsekhetónk, kik méltók egész Európában ismertetni.⁹⁾ Az irodalom hatása a közéletre nem mutatkozott mindenjárt. 1790

¹⁾ *Hitel*, 26. 1. V. ö. *Beszédek*, 1833 junius 22.

²⁾ *Hunnia*, 165. 1.

³⁾ *Világ* 175. 1.

⁴⁾ *Hunnia*, 45. 1.

⁵⁾ *Kelet népe*, 277. V. ö. *Hunnia*, 164, 166. 1.

⁶⁾ *Hirlapi czikkek*, II. 600/I. 1.

⁷⁾ *Hunnia* 166. 1.

⁸⁾ *Hirlapi czikkek* II. 406. 1.

⁹⁾ *Világ*, 329.

előtt úgy látszott, mintha ki lettünk volna törülve a nemzetek sorából.¹⁾ Az előkelők gyermekei nem tanultak magyarul.²⁾ 1790-et említjük, mint újjászületésünk korszakát, de ekkor csak fellobbant kissé a nemzeti élet.³⁾ A deputationalis munkák után ítélt, az akkorai nemzedék felette jól érezte a gyökeres javítás szükségét,⁴⁾ de évtizedeken át a magyar még sem bírta magát se «törvényei, se szokásai, de még csak nyelve körül sem» gyökeres javításra elhatározni.⁵⁾ S így bár nem tagadhatni, hogy Magyarország Mária Terézia s II. József korában «a családi viszonyok nemesb elrendezése s az anyagi javak tekintetében a régibb zavarhoz képest kimondhatatlan előmenetelt teszi),⁶⁾ a nemzeti szellem tespédése miatt a magyar faj ereje hanyatlott s innen van az, hogy «a nemzet virága, mely egykor minden, csak félén nem tudott, a régi Győr falai alatt, remegő napolitánok elől csupul megszaladotti).⁷⁾ A tizenkilenczedik században egész a harmincas évekig a magyar test meg nem holt létét úgyszólvan csak végvonaglatokkal bizonyítja be.⁸⁾

Íme, Széchenyi munkáiból egy magyar történetpbilosophia körvonalai emelkednek ki a figyelmes olvasó előtt. Felfogásának hiányain meglátszik a XVIII. század tanítványa, ki hamar általánosít, nem elég módszeresen megállapított analógiák és általános tételek után ítélt, de hánny kortársa vetekedhetett vele éleslátásra s a felfogás mélységeire.

Van Széchenyinek még egy igen nevezetes történeti eszméje, mely szoros kapcsolatban van politikája alapgondolatával.

Kezdtől fogva, a mióta a nyilvános pályára készült, az államférfi legelső kötelességének a nemzet nevelését tartotta. Nevelni akarta nemzetét ép úgy, mint önmagát nevelte és mint saját nevelésében, ép úgy a nemzet nevelésében is, az önismeretre való törekvést tartotta a legszükségesebb s a legbiztosabban czétra vezető eszköznek. «A mely nemzeti) — írja Széchenyi egy levelében — «a valónak szövétnekét el nem taposta, az igazságnak gyáván hátat

¹⁾ U. o. 13. 1.

²⁾ Stádium, 19. 1.

³⁾ Hunnia, 4. 1.

⁴⁾ Stádium, 38. 1.

⁵⁾ Hunnia, 237. 1.

⁶⁾ Kelet Népe, 3. 1.

⁷⁾ Hunnia 146. 1.

⁸⁾ U. o. 166. 1.

nem fordít, gyengeségének felfedezőit, támadóit nem üldözi, de bátran tekint a magamegismerés keserű tükrébe, nagylelkűig elismeri önhibáit, s nemes szellemtől lelkesülve hathatós javulásnak indul, annak újjászületését az emberi erő hátráltatni többé nem bírja».¹⁾ Ily meggyőződéstől indítva a hazai hízelgők ellen minden alkalommal hadat indított. «Félre a hízelésekkel s a nemzeti hízelgők ámító szavaival, kik százszorta több kárt okoznak vérünknek, mint legnagyobb ellenségünk tehetné; mert dicsérje vagy mentse csak egyetlen egy egyébiránt bármely gyenge auctoritás is a tömjén után annyira szomjuzó hiú magyart, ez' úgy elbízza magát, oly vak lesz, hogy aztán senki sem bírja legkézzelfoghatóbb hibáit is .vele megismertetni».²⁾ Szégyelte volna a könnyű elméjű és még könnyebb lelkiismeretű hízelgők hadát gyarapítani. Mint lelkiismeretes nevelő, a kellemetlen igazságok minél bátrabb kimondására érezte magát kötelezve: «Kíméletlenebb fölfedezéssel, keményebb ítélettel, mélyebb vágásokkal, úgy hiszem, senki se illette, se bírálta, se kínozta a magyart, mint én rokonvére »³⁾ vallotta magáról és igazat mondott. Prófétai haragja a szeretet teljességeből származott. De talán torzítva láatta a nemzeti hibákat? Attól tartunk, hogy igazat kell adnunk Gaal Jenőnek, ki azt írja, hogy «a magyar jellemet senki sem vizsgálta át és ismerte meg oly alaposan, mint Széchenyi. »⁴⁾

A nemzeti önismeret fejlesztésében nagy szerepet jelölt ki Széchenyi a történetírásnak is. «Boldog létet elérni» — úgymond — «ahhoz csak közelítni is . . . teljességgel nem lehet, ha a volt idők tévedései minden sértés nélkül ugyan, de a valónak egész tisztaságában, quia de mortuis nil nisi verum, nem emeltetnek jövő nemzedékek tanulságára ki... mi egyenesen a történet jogkörébe tartozik.»⁵⁾

Széchenyi ezzel a magyar történetírók elé magas czélt tűzött, oly magasat, melyet elérni nagy dicsősége volna iro-

¹⁾ *Levelek*, II. 164. 1.

²⁾ *Hírlapi czikkek*, II. 563.

³⁾ *Hunnia*, 124.

⁴⁾ Gaal J.: *Gróf Széchenyi István Nemzeti Politikája*, II. 3. L

⁵⁾ *Hírlapi czikkek*, II. 600 1. Széchenyi politikáját már kortársai is a nemzet nevelésének jellemzétek. Pl. Eötvös: *Kelet Népe* és *Pesti Hírlap* (összes Munkái XI. 85. 1.) s azóta többen. Hogy Széchenyi a történetet a nemzeti önismeret fejlesztésére kívánta felhasználni, azt úgy tudjuk, először Imre Sándor emelte ki: *Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről*. Budapest, 1904. 158. 1.

dalmunknak. Ő maga is kereste történetünkben a tiszta valóságot nemcsak az egyes korokra vonatkozó megjegyzéseiben, hanem az egész fejlődést áttekintő gondolataiban is.

Midőn vágigpillantott a magyar történeten, két ellenkező érzés fogta el. Bámulnia kellett azon, hogy a magyar nemzet «annyi század viharain keresztül szinte csak belső életereje által tartá fenn léteiét, s örökk árnyékba állítva nap- és reménysugár nélkül, csak önmeglegétől nyert eledelt». Hajlandó volt ezt a csodát a nyelv fentartó erejének, a tiszta s más nemzetektől fölül nem múlt hon szeretetnek tulajdonítani.¹⁾ De másrészről úgy látta, hogy történetünk telve van visszariasztó jelenetekkel. „A magyarnak» úgymond, «semmi időben sem volt nagyobb vagy legalább károsb ellenisége, mint önmaga. S ezen boldogtalan öngyilkolási szellem, mely évrázaink minden lapjait diszsteleníti, sehol egyebütt mint nemzetünk tengerhiúságábarf s korlátot nem ismerő kevélységében vette eredetét. mindenki mindenben első vezető vágyott lenni, igaz szó sértés, hízelgés könnyen lebilincselő; miből mind azon határtalan rossz háramlott szegény hazánkra szünetlen, mit a megbántott hiúság, boszút szomjazó agyarkodás, s rokon vér utáni esengésnek poklai az emberi nem lealacsonyítására, megsemmisítésére csak forralhatnak». ²⁾ E két ellenkező benyomást abban az ítéletben egyezteteti, hogy «a magyar vér csak szorongatások közt tud résen állni és bölcsen cselekedni, a vidámabb napok folytán viszont vagy álomba esik, vagy elhagyja ildoma». ³⁾ Szóval Széchenyi szerint a magyar történetben a nemzetek csak passiv erényei mutatkoznak, melyek fentartották a veszély idején. De ezek az erények nem győzhették le a nemzeti hibákat, melyek megfosztották a magyar történetet a világtörténeti nagyság állandó dicsfényétől. «En» — írja Széchenyi — «Magyarország múltjában csak egyes röviden csillogó fénypontokat tudok észrevenni, oly általános erkölcsi hangulat és becs, mely sok más népnek vérében rejlik, vagy inkább fejlett ki, és melynek általánossága lehetetlen, hogy még a mennyei hatalmakat is némileg engesztelődésre ne bírja — s aztán ez az igazi pondus — belátásomnak nem mutatkozik sehol. Én megvallom őszintén, minden aberratió mellett, mely nagyon koczkáztatja ugyan létünket, de mely-

¹⁾ Világ, 127. s 163. Y. ö. Beszédek, ,361. 1. s másutt is.

²⁾ Levelek, II. 164/5. s másutt is.

³⁾ Politikai Programtöredékek 50. 1.

bői kigyógyulhat és mint én régen hiszem, kigyógyulni bizonyosan fog is, ón a jelen magyar nemzedék belbecsét, minden mindenben véve, magasabba állítom, mint eldő-dinknek sokak által annyira magasztalt becssúlyát».*)

Ma már, midőn Széchenyi kora a történeté, Ítélete a maga koráról széles körökben igazságnak van elismerve, pedig akkor merészésgnek hangzott. Ítélete könnyen érthető általános történeti rendszeréből. Szerinte a nemzeteknek csak egy igazán nagy nemzeti korszaka lehet. «Nem éltünk még mint nemzet, tehát élni fogunk», mondja a *Stádiumban*.**) Ha a múltban több igazi nagyságot lát, nem mert volna remélni a jövőben.

III.

A Kelet Népe jóslata. Széchenyi történeti eszméinek jelen-tősége lelki életében.

Széchenyi történeti eszméinek van némi kapcsolata a *Kelet Népében* Kossuth ellen megindított polémiájával is. Azért kell itt foglalkoznunk vele.

A polémiának, vagyis inkább Széchenyi ismert jóslatainak értékét, Kemény Zsigmond már megállapította oly tárgyilagossággal, a bonczoló ész oly meggyőző erejével, hogy az idevágó kérdésekről fölöslegesnek látszik a vita.

Pedig a vita nem szűnt meg. És mivel úgy látszik, mintha a Kemény tanulmányának keletkezése óta ismertessé vált történeti anyag vizsgálata is támogatná Széchenyi hajdani és újabb ellenfeleinek eszméit, szükségesnek hiszszük a Széchenyi polémiájához és jóslatához fűződő kérdések újabb tárgyalását.

Grünwald Béla ismeretes könyvében igen kimerítően nyilatkozik e kérdésekről. Fejtegetéseiből akarunk kiindulni. Szerinte Széchenyi polémiáját és jóslatát nem a körülményekből, hanem idegbetegségből kell kimagyaráznunk. Pályája elején is «irtózott az összeütközések től a nemzet és kormány között;» mit bús komorságának akkor még gyöngébb tünetei tesznek érthetővé. 1841-ben betegsége fejlődésével rémlátásai jobban kínozták. Ezekkel találkozunk a

*) *Politikai Programtöredékek* 53. 1.

**) 22. 1. Voltaire mondja (az *Essai sur les moeurs* Gotha 1785. III. kötetében); II n'y a guére d'États, qui n'aient eu un temps de grandeur et d'éclat, après lequel ils dégénèrent. (400. 1.)

Kelet Népében és a *Politikai Programtöredékekben*. Kémény és utána mások tévednek, midőn azt írják, hogy Széchenyi jóslatai teljesültek. Széchenyi lelke előtt a socialis forradalom rémképe lebegett. Azt hitte, hogy a magyar alkotmány elmerül az anarchiában, a mi alkalmat ad arra, hogy Ausztria és Európa a rend helyreállítása végett fegyveres erővel lépjenek közbe. Siralmas lesz a vég — így jóslta Széchenyi — fürdőkádba vagy pocsolyába fülünk. Pedig tudjuk, — mondja Grünwald — hogy a harcz, melyben legyőzettünk, dicső volt és következményei mutatták, hogy «az 1848 nem volt végzetes tévedési). így tehát Széchenyi jóslatának egy része sem teljesült és Széchenyi egész polémája Grünwald szerint téves irányú volt.¹⁾ Körülbelül ily eredményre jutott Beöthy Ákos is,²⁾ bár Széchenyit csak rendkívül idegesnek mondja és Grünwald elméletét a lelki betegségről nem fogadja el. Újabban még Széchenyi tisztelői is kiemelik, hogy csak socialis forradalmat jóslott.

Grünwald fejezetésein követésre méltónak találjuk azt, hogy Széchenyi régebbi aggodalmait egybekapcsolja az 1841-ben kezdődő polémával. Már Kossuth Lajos is észrevette e kapcsolatot és ügyesen használta fel a *Kelet Népére* írt válaszában, midőn gúnyosan megjegyezte, hogy a «nemes gróf a forradalmi személyzetek fokozataival Baillytól Bobes-pierreign már a *Pesti Hírlap* megjelenése előtt «példálózott».³⁾

Ugy is volt. Széchenyi már az új alkotmányos kor szak kezdetén tartott a forradalomtól és aggodalmait nem titkolta.

Különböző okai voltak az aggodalomra. Kezdettől fogva úgy láta, hogy sokan nem jól fogják fel közjogi viszonyunkat Ausztriához. A maga felfogását e viszonyról Széchenyi már az 1825-iki országgyűlés elején így formulálta: «Érdekünket a monarchia általános jólétében kell keresnünk. Egy független s különvált magyar monarchia álma nem való nemzetünk életkorához.»⁴⁾ Vagyis az ily álom a nemzetnek serdülő korához illett, de már érettebb ifjú korában le kell mondania róla. Néhány hónap múlva még határozottabban fejti ki gondolatát. «Mennél tovább gondolkodom Ausztriához való viszonyunkról» — írja 1826

¹⁾ Az új Magyarország. Budapest, 1890. 479—523 11.

²⁾ A Magyar Allomiság Fejlődése, Küzdelmei II. Rész. 162—186.11.

³⁾ Felelet Gróf Széchenyi Istvánnak. Pest, 1841. 223. 1.

⁴⁾ Napló 1825 október.

májusában — «annál erősebb hitem és meggyőződésem, hogy részünkről minden erőszakosságnak káros hatása van.»¹⁾ Nem dynastikus érzésének túltengését, vagy félénk idegeségének jelét kell e gondolatokban látnunk, hanem a nemzet történetéből merített politikai elvet. Jól mondja Kovács Lajos, hogy Széchenyi a politikát a történelemből tanulmányozta, melyet mélyebben átértett, mint bárki kortársai közt.²⁾

Ez alapelvének természetes következménye volt az, hogy az ellenzéknek vagy a kormánynak munkássága, de különösen az ellenzéki szellem hevessége, vagy féltelensége miatt ideges nyugtalanság vesz rajta erőt. Az 1825-iki országgyűlés elején bántja az, hogy «a fiatalok csak azokat tartja hazafiaknak, a kik a kormány ellen beszélnek». 1826 februárjában Metternich azt mondja neki, hogy a királyi hatalom igen is korlátolt a magyar alkotmányban. «E szavakból — írja Széchenyi — az absolutismus vehető ki. Ha kenyértörésre kerül a dolog, vér ömlik.» A heves országgyűlesi viták közben írja március elején, hogy előre látom «a sok ártatlan vér omlását». Midőn ez év szeptemberében, Nógrádmegye törvénytelen módon tiltakozik a nemesektől használt úrbéri telkek adóztatására vonatkozó országgyűlesi végzés ellen, Széchenyi megdöbben. «Ez a kezdet» — úgymond — «e miatt még vér is omolhat.» Nemsokára kedvezőtlen resolutio érkezik Bécsből.

«Feszült a húr mind a két végén» — írja ekkor — reactio és forradalom, olyan a helyzet, mint Francziaországban volt 1788-ban.³⁾

Barsmegyének 1831-iki felirata, mely arra kéri a királyt, hogy országgyűlést hirdessen és azon hű népével együtt tanácskozzék a lengyel nemzet sorsáról, Széchenyinek nem tetszik. Ez már valóban sok, mondja bosszusan, pedig maga is együtt érez a lengyelekkel. Segíteni szeretnének a lengyeleken és nem segítenek a saját parasztjaiknak 1 — így gúnyolódik. Nemcsak nevetségesnek hitte a mozgalmat, hanem kényelmetlennek is gondolta a kormányra nézve. Midőn Wesselényi ekkortájt indulatos beszédet mondott a lengyelek érdekében a szatmármegyei gyűlésen, Széchenyi megütközve mondá: «Azt hiszem, többet árt Wesselényi, mint a mennyit használ.»⁴⁾

¹⁾ *Napló* 1826 május.

²⁾ Id. m. I. 193. 1.

³⁾ *Napló* 1825 okt., 1826 márcz. 7, szeptember 2. és 9.

⁴⁾ *Napló* 1831 május, június.

«Azt mondja eszem» — írja Wesselényinek 1831 november 8-án — «soka semmi sem lesz belölünk, s nem annyira a tyrannus, mint az «Ardor civium» miatt.»¹⁾

Ez ardor civium rémíti, midőn 1835 február elején az erdélyi híreket hallván, azt írja naplójában, hogy «a forradalom szagát érzi». Wesselényit okolja az erdélyi országgyűlés feloszlatásával járó izgalmakért. Bár minden megtesz személye érdekében, nagyon el van keseredve ifjúkori barátja ellen. «Wesselényi minden virágomat szétgázolja» írja 1835 márciusában. «A szerencsétlen mély gyászba borította az országot», mondja róla, mikor perbe volt fogva.²⁾ Midőn júnus vége felé azt hallja, hogy Barsmegye meg fogja erősíteni Balogh János követi megbizását, ijedten jegyzi meg: «Isten segíts! Nemsokára minden felfordul.»

1835 szeptemberében, midőn a megyékben fokozódik az izgatás a kormánypárti követek ellen, Széchenyi megint érzi a forradalom szagát.³⁾

1836 júliusában Pálffy Fidél cancellárságának hírét hallva, úgy látja, hogy minden lángba borúi és semmivé lesz. Augusztusban hibáztatja a nádort a *Törvényhatósági Tudósítások* ellen indított eljárás miatt; «Kossuth» — írja ekkor Széchenyi — rendkívüli befolyásra fog szert tenni. Nemsokára válsághoz érünk.⁴⁾

Teljesen kétségbe ejti a kormánynak az a szándéka, hogy Kossuthot elakarja fogatni. «Magyarország odavan!» így kiált fel ekkor. November 25-én a színházban a Rákóczi indulót újrázza az ifjúság. A kornak jele, mondja Széchenyi.

1836 deczemberében Thiersnek: *Franczia forradalom történetét* olvassa; «ott is hiányzottak a vezetők» vagyis azok hiányzottak, kik okossággal és erélylyel megelőzhették volna a katastrofát.⁵⁾

1837 március elején megtudja, hogy a kormány báro Vay Ábrahámot királyi biztosnak küldi Barsmegyebe. «Ez a vég kezdete» — így kiált fel. — Az izgalom miatt, mely Rádaynak 1837 márciusi heves beszéde nyomán keletkezett, Széchenyi már azt jósolja: «Nemsokára nyílt harcban leszünk.»⁶⁾ 1839 márciusában haragszik Bánk bán előadása miatt. Rossz és veszedelmes tendenciája van e

¹⁾ Levelek I. 205. 1.

²⁾ Napló 1835 febr. 6, márcz. 5, május 2.

³⁾ U. o. júnus 28, szept. 12.

⁴⁾ U. o. 1836 július 19, augusztus 17.

⁵⁾ Napló 1836 október 9, november 25, deczember 21, 22.

⁶⁾ U. o. 1837 március 6, május 8.

darabnak — úgymond.¹⁾ 1839 májusában, miután a kor-mány felszólította Pestmegyét, hogy gróf Ráday Gedeon helyett más követet válaszszon, Széchenyi nagyon fel van izgatva. Rádayt szertelen hiúsággal vágolja és aggódva kérde, hová vezet mind ez?²⁾

Az 1840-iki április 22-iki főrendi ülésen, mikor a szó-lásszabadságon ejtett nagy sérelem volt a napirenden, Szé-chenyi így beszélt: «Minekünk meg kell győzödve lennünk, hogy kormányunknak szándéka tiszta, meglehet, nem elég constitutionalis — de tán ennek is az az oka, mikép egy kifejlettebb alkotmányra nem egészen vagyunk érettek . . . Fel kell hagynunk mindeneket violentiákkal, melyekkel sokan popularitást vadásznak, vagy jobban mondva: meg kell szüntetnünk a popularitásért való licitatiót violentiák által, mert ez homlokegyenest az önkénynek békóiba vezet, mint-hogy a túlságok tőszomszédok. Francziaországban a tudós, erény teljes Baily egy Camille Desmoulins violentiái által egészen elveszte hatását, Camille Desmoulins pedig Danton violentiái által, míg végkép ez is árnyékba tételett Robespierre által, kinek ephemer népszerűségét csakhamar a legelhatározottabb önkény váltá fel. Keressünk ennek oká-ért — nehogy nálunk is így menjen a dolog — abnegatio s igazi honszeretet által popularitást, neveljük mindenek- felett a közkelket, fogunk kezet, vessünk vállat, szóval: becsültessük meg a «magyart) nevet még ellenségeink által is! A kormány viszont, valamint felhagyott minket elnó-metésítő ideáival, úgy hagyjon fel minden amalgamatiói szándékkal is: mert ezt többé nem eszközölheti.»³⁾

Hogy az 1839/40-iki országgyűlésen a közönség izga-tottsgága s a szónokok hiúsága nagy aggodalmakat ébresz-tettek Széchenyiben, arról a *Kelet Népében* az országgyűlésre vetett visszapillantása is tanúskodik. «Egyrészről aggasztólag mutatkoznak több ízben és minden nevekedve egy tökéletes lobba indulásnak éppen azon symptomái, melyek a fran-czia forradalomnak is előzvényei valának, a karzatoknak, a hallgatóknak t. i. azon parancsoló felhevülése, mely a lehető legnagyobb egyes hatalomnak is dacol, minthogy korlátlan szenvedelemről hajtva, mint felbőszült szélvész minden maga előtt lerombol. S nyúljunk kebleinkbe . . ; nem indulánk e gyors léptekkel azon pont felé, melyre a

¹⁾ U. o. 1839 március 23.

²⁾ U. o. 1839 május 24, 25.

³⁾ *Beszédek* 185, 186 11. B helyre czéloz Kossuth id. munkájában:

convent szónokai felkényszerítve csak úgy bírtak hatni, ha mint árverésen, féktelen beszédeik által túlhaladák egymást . . . Szikra, kezdet volt még az egész, de azért sok tiszta fő, mely magát csalni nem tudta, nem csekély belső gyötrelemmel kérdé, ugyan hol fog végződni, hol lelne határt mindez? Másrészt nem tapasztaltuk-e bús kebellel, mily óriási hatása van egy kis fénynek sok magyarra, s mily könnyen szédeleg veleje soknak a legkisebb felmagasztalástól is. »*)

1840 október végén nyugtalánítja az, hogy az ifjúság a nemzeti színházban a Marseillaise eljátszását nagy lármával követelte. E tárgyról cikket is ír a *Társalkodóba*. Szeretné csekélysegnek feltüntetni az epizódot. «A kisértetlátók, a külföld végre higyék el, hogy ezen egész bohózat egyedül néhány rosszul nevelt suhancznak volt müve, kik féllábbal még az iskolában lévén — hol egyébiránt fejők soha nem volt — némi időtöltést éreznek, a magister truczczára valamit elkövetni . . . Egyéb valósággal semmi nincs benne, s legkevésbé valami politikai demonstratio, minthogy mi magyarok igen távol vagyunk — s itt mint hazánk orgánuma merek lépni fel — minden kicsapongásokat helyesleni vagy épen azokban osztakozni akarni, melyek a marseillei nótával némileg — legalább a közvélemény szérint — egybekapcsolvák.» E csekélybe vevésen is látszik, hogy a maga és mások aggodalmait akarta csillapítani. Valódi gondolata, rejttett érzése kitör a cikkeknek több helyén. Csekélyseg az egész, nem érdemes nagyra venni — mondja — de másrészt megjegyzi «elég — valamint egy csepp tinta is megront egész korsó vizet — egyetlen egy bárdolatlannak kicsapongása, hogy az egészre homályt vessen és sokak hosszadalmas munkáját rögtön semmisítse meg.»**)

De Széchenyi aggodalmai 1841 előtt nemcsak ez egy forrásból táplálkoztak. Nem csupán az Ausztriával való viszony miatt érzett nyugtalanságot. A socialis forradalom képe is föl-fölmerült előtte már 1841 előtt is. Az 1830-iki országgyűlés végén, azon az országgyűlésen, melyen Nagy Pál azt mondotta: «Minden el van telve a demokratiai elvekkel; napról-napra tovább terjednek azok, mint a tűzár, s aristocratiai rendszerünket is végromlással fenyegetik», Széchenyi még élénkebben aggódva a jövő osztályharczai

*) *Kelet Népe* 30, 31. 11.

**) *Napló* 1840 október 28, 30. *Hírlapi Ceikkek* I. 287, 291 11. és Zichy Antal bevezető jegyzete u. o. 282. 1.

miatt, naplójában ezt írja: (Meglehet, hogy a paraszt a szegény nemessel szövetkezve még agyonüt bennünket. A szegény nemes a paraszttal szövetkezni fog a gazdag föld-birtokos ellen, ha nem teszünk idején engedményeket.)» Hasonló gondolata volt már gróf Batthyány Alajosnak II. Lipót korában, midőn óvta a hatalmasokat «a tekervényes utaktól, mert ha a polgárok halálhoz hasonló álmukból föleszmélnek, olyanok mint a rabszolgák, kiszabadulva börtönekből, boszújoknak azokat is föláldozzák, a kik szolgaságuk idejében velők jót tettek».¹⁾

És mintha az események siettek volna igazolni Széchenyit. Az 1831-iki cliolerazendüléssel már szinte teljesedni látszott félelme, mi annál mélyebben hatott reá, mert őt is okolták e mozgalomért rosszakarói. Eötvös Ignácz azt beszélte neki, hogy a parasztok megmagyaráztatták magoknak a *Hítel*, s midőn a könyv elveit magokba szívták, égettek s gyilkoltak. «Ó ördögi gonoszság!» — kiált fel Széchenyi halálosan sebezve — «lassan, szinte észrevétele nél egy kis adomával ásod meg síromat».²⁾

EP őt kellett érnie ily szemrehányásnak, ki a magyar politika egyik legszentebb kötelességének mondja «a népnek mostani kis intelligentiája» számba vételét. De tenni kell érte valamit. A kapunál van egy el nem kerülhető revolutio! Véres fog lenni mint a francia s 1789-iki — írja Wesselényinek — ha úgy rohan ránk az idő, mint ott, mikor a legnagyobb résznek semmi politikai existenciája nem volt, vagy olyan fog lenni, mint a francia 1830-illii, mikor a proprietás a legnagyobb convulsiók közt respectáltatik, mert a nagyobb résznek valami existenciája már van.»³⁾

1832 tavaszán a megyei gyűléseken felmerülő radicalis eszmék újra felidézik képzelete előtt a társadalmi bomlás képét. «Trencsén a parasztoknak szavazati és tanácskozási jogot akar adni, Bars el akarja venni a papi jószágokat. Nemsokára minden forrong.» — jegyzi meg e hírekre.⁴⁾

Az 1831-iki choléra és parasztlázadásra céloz a *Stádium* ez intő soraiban: «Vannak az emberiségnek bizonyos közhességek, . . . melyeknek elnyomatása, végre minden a legvéresebb bosszút szülte. Nem akarom soha hinni, hogy

¹⁾ *Napló* 1830 deczember 15., Horváth Mihály: *Huszonöt év. Genf, 1864* I. 264, és Concha Győző: *A Kilencvenes Évek földform-eszméi* (*Olcso Könyvtár* 195. sz. 121. 1.).

²⁾ *Napló* 1831 október 25.

³⁾ *Levelek* I. 203, 204. Wesselényihez 1831 november 8.

⁴⁾ *Napló* 1832 április 26.

a hazánkat ébresztő közelebbi kettős leczke, minden haszon nélkül sülyedt volna el az idők tengerébe.» A nép felszabadítását sürgeti a *Stádiumban*, hogy a «királyi szék s a nagybirtoki lét valóságos bátorságban legyen . .. mert elvégre bizony későn lesz s akkor hazánk ... Rommá fog bomlani, mely alatt a Magyarnak még emlékezete is elenyészendő¹⁾ 1839 elején bosszankodik azon, hogy egy színdarab kigúnyolja a kormányt, a hivatalnokokat és a mágnásokat s hogy a közönség tapsol ennek. «E szellem — úgymond — még sok gonosznak lesz oka köztünk.»²⁾

Rossz sejtelmei még egy harmadik forrásból is táplálkoztak. Az európai légkör forradalmi hevétől is féltte a magyarországi reformmozgalmat. 1826 elején I. Sándor czár haláláról elmélkedvén, úgy gondolja, hogy hatalmas gát omlott össze a szabad eszmék árja előtt. De «az absolutizmus önző szolgái nem engedik majd könnyen át a tért; ez a dráma nem fog véget érni láncok és vér nélkül. Vajon e vég nem fog-e engem sújtani!»³⁾

Összevonva ez idézetek tanulságát, úgy látjuk, hogy Széchenyi a reformkorszak kezdetétől fogva hármas okból fél a forradalomtól. E hármas ok volt: a kormányhoz vagy Ausztriához való viszonyunk erőszakos zavarása akár a kormány kíméletlensége, akár az ellenzék hevessége miatt, továbbá az osztályok ellentének fokozása kivált a népfelszabadításának késése miatt s végül az európai hatás. Látuk, hogy aggodalmainak rnindig meg volt a külső oka e körülmények valamelyikében, vagy összetálkozásában. Hogy a külső körülmények reá erősebben hatottak, mint kortársaira, azt nem lelki betegsége, hanem politikai felfogása, továbbá idegrendszere teszi érthetővé, melynek ingerlékenységét élénk képzelete és meleg érzése fokozták.

Széchenyi aggodalmainak hármas iránya nem változott, csak erősbödött 1841 után. A véres socialis forradalomtól való rettegését mindenki elismeri, de sokan felejtik, hogy e félelmét kezdettől fogva egészen a forradalom előtti utolsó országgyűlésig ahoz a feltevéshez kötötte, hogy elkesünk a nép felszabadításával. A nagy francia forradalom története s a cholera év tanulsága bizonyították, hogy aggodalma nem volt rémlátás ép oly kevessé, mint annak idején gróf Batthyány Alajos idézett jóslata. Mivel feltevése tárgy-

¹⁾ 30. és 38. 11.

²⁾ *Napló* 1839 február 19.

³⁾ U. o. 1826 január 24. V. ö. Gaál Jenő id. m. I. 187. 1.

talanná vált, ehhez kötött jóslatának meg nem valósulását lehetetlen úgy magyaráznunk, mintha beteges képzelődés lett volna a socialis forradalomtól való félelme.

S ép oly lehetetlen fentartanunk azt az állitást, hogy csupán socialis forradalmat jósolt. 1841 után ép úgy, mint az előtt mindig számba vette a közjogi viszony megzavarását is. midőn a jövő zivatarról beszél.

Ezt saját szavaival bizonyíthatjuk. A *Kelet Népében* mondja: «nem élnek a hatalommal jól, sőt azzal visszaélnek, kiket a közvélemény oly hatalommal ruházott fel, mint felruházá a *Pesti Hírlap* szerkesztőjét, most, midőn heterogén összeköttetésünknel fogva lehető legnagyobb érdekkünk azt parancsolja: csak Istenért semmiben sem ragadni el a gyeplőt, nehogy azt ismét szorosabbra vonják, vagy visszahatási célból egészen neki ereszszék; ... most midőn oly szép indulásba jött már honi erőmüvünk, mihez képest tökéletesen napirenden van is már azon alap megrakásához járulni elvégre, melynek eddigelé mindigi hijával valánk, azon alapnak t. i., melyen Magyarország mint az ausztriai birodalomnak integráns része ugyan, de tökéletes sajátságában, s nem csak papiroson, diplomák és elvek után, de tettleg és egészen kifejlett életileg emelkednék a saját s keveretlen zománczozatú nemzetek sorába; mikor, minden elnyomási, elolvasztási szándékkal örökre felhagyva, egymást viszonlag tisztelve, végié őszintén kezet fogva magyar és német, s nem egymásnak útjába állva, hanem egymást barátságosan elősegítve, futnák a végzéstől rendelt egymás melletti ugyan, de azért mégis külön s egymástól független pályát. Ily üdvös alapot azonban, melyen emberi prosa nemzeti költészettel karoltve emelkednék, s mely alapnál ránk nézve üdvösségesebb nincs, vajon mikép lehetne a sikernek, de csak legtávolabbi hihetőségevel is rakni, ha a haladó rész vezetői nem birnak azon kormányzási tapintattal, mely tapintat nélkül üdvös alap rakásáról de csak álmودni sem lehet.»*) Itt tehát tisztán az Ausztriához való viszony természetéből s nem a socialis ellenállásból magyarázza azt, hogy tapintatos kímélettel kell eljárnunk, nehogy a gyeplő szorosabbra vonása miatt politikánk s jövőnk egyedül lehetséges alapja felforduljon. Ugyanez okból gúnyolja a *Kelet Népében* a dynastia ellen minden áron való oppositionnak «vak légy» politikáját, a melylyel szemben ideálul oda állítja a maga politikai programját.

*) 237, 238. 11.

«Nekem sem a sárga-fekete lobogó nem kell, de ugyan a francia propaganda bűze sem tetszik; és ily értelemben «közepes» voltam, vagyok és leszek is, habár a lehető legnagyobb singularisban is, síromig.»¹⁾

De mivel egyedül érzi magát abban a táborban, mely szerinte «középen» van a sárga fekete lobogó és a politikai radicalismus jelszavai között, érzi a forradalom kitörését, a forradalomét, mely ránk nézve legveszélyesbb halálos betegség. Ezért is gondol már a *Kelet Népében* a nemzeti halálra. «A budai hegyekben állítsunk temetőt, egy szabad ég alatti Valhallát. Legyen vérünk jobb része, vagy ha buknunk kell, legyen a magyar, kinek ehhez kedve van, halálban legalább egyesülve, ha nem tudott életben egyesülni és nem bírta értelme által az elsülyedéstől megmenteni magát.»²⁾ Ugyanez érzéstől hajtva írja a *Kelet Népe* megjelenése után az *Üdvleidét* «meghatottan és lelkesedéssel». ³⁾

És e munkájában a *Kelet Népére* hivatkozva mondja: «Ha két évvel ezelőtt csak sejtém a közelítő veszélyt, most tökéletesen látom, mily aggasztólag bonyolódik honunk a legveszélyesebb szirtek és zátonyok közé mindenki ábba.»⁴⁾ 1841-iki sejtelmét a világos látásig 1843-ban bizonyára az a tapasztalat is emelte, hogy a «közepesek» száma a közjogi viták terén nem gyarapodott.

E tapasztalat hatása alatt apostrophálja szenvédélyes hangon Kossuth Lajost, az «új protectort», 1843 májusában a *Jelenkorban*: dehetetlen is nem látnia, ha csak egy pillanatig is magába tér, mily aggasztó veszélyek közé bonyolítá ő és pártja vérünket és ennek annyi század óta fenmaradt szabadságát, s lehetetlen meg nem ismernie, mily sürgetőleg szükséges most, midőn minden elem fel van vérünk és önállásunk ellen bőszítve, az egy pont körüli ragaszkodás, mely pont sem ő, sem én, sem más nem lehet, hanem egyedül a magyar fejedelem». ⁵⁾

A kormányt hiszi mindenekelőtt utilisálandónak 1843 decemberében írott czikkkében is s e gondolatot tovább fonva írja: «Én tökéletesen meg vagyok arról győződve, hogy a *Pesti Hírlapi*-párt s kivált annak orgánuma, lehető legnagyobb veszély felé indítá nemzeti s alkotmányos létün-

¹⁾ 248, 253.11.

²⁾ 262, 266. 11.

³⁾ *Napló* 1842 június 27.

⁴⁾ E sorokat 1843-ban írja *Üdvlede* 20. 1.

⁵⁾ *Hírlapi Czikkek* I. 555. 1.

két, mert éretlen túlhajtása által legnagyobb visszahatást bőszített vérünk és alkotmányunk ellen fel. Még csak kezdetén vagyunk a szomorú drámának s már is mutatkoznak symptomái egy tökéletes zavarai indulásnak, melyben ha nem ütend alkotványunk s kivált nemzetiségek végörája, alkalmasint egyedül a nagy isteneknek közvetlen műve lesz.»¹⁾

Igaz, hogy a «tökéletes zavart» nemcsak a közjogi összeütközésből jósolta, de minden más körülményt ép azért tartott veszélyesnek, mert a kormányt elidegenítjük magunktól.

1843-ban írja Tasnernek: «A szlávok szépen felbőszültek ellenünk! Most a többi is majd utána riad! Ki segíthet rajtunk? A kormány? Teheti-e? De ha tehetné, fogja az kívánni tenni? Ugyan miért? Megérdemeltük-e sympathiáját? Nemsokára consummatum est.»²⁾

Egy 1845-iki cikkében is azt jósolja: ('Közelebb is vagyunk mint magunk is gondolnók, egy tökéletes szétbomláshoz, vagy hogy «idegen erő» fog némi egyebekben is fölötteink rendet tenni» s e jóslat nem a socialis ellenetekkel van kapcsolatban, hanem annak megállapításával, hogy «az újjhúzási betyár dacz nem egy magyar statusférfiúnak egész politikai kincshalmaza».³⁾

Egy másik 1845-iki cikkében Deák Ferenczel szembe szállva így nyilatkozik: «Volna Magyarország minden összeköttetés nélküli magánálló királyság, meg akarom engedni, nem volna egyed, ki hazánk külviszonyi jogait józanabb és talpraesetteké diplomatikával tudná védni, mint ő; de miután szoros s legalább eddig még igen egyebonyolult összeköttetésben élünk s ily körülmények között in ultima analysi, mint én bírom felfogni a dolgok mélyét, nem egyoldalú jogallegatio és ilyenre alapított cselekvési rendszer, mely a hevesebb vérüeknél oly könnyen fajul dacra, újjhúzásra, s innen el nem maradó reactiót szül...»⁴⁾ Világos, hogy itt Széchenyi az el nem maradó reactiót csak a közjogi viszony egyoldalú felfogásának erőszakos túlhajtásából s nem a socialis ellenetből következteti.

E tekintetben még határozottabbak s szenvédélyesebbek jóslatai a *Politikai Programmtörredékekben*.

«Tatár felfogás és kurucz politikai mélység biz az egész

¹⁾ U. o. II. 210 1.

²⁾ Levelek III. 169. 1.

³⁾ Hírlapi Czikkek II. 453, 454. 11.

⁴⁾ U. o. 553. 1.

és nem több; ne haragudjatok, drága honosim, de bizony ki kell mondanom: mert ha én nem cselekszem, ki cselekszi más? Pedig ha egy kissé mélyebbre nem viszszük politikai tervezeteinket, bizony szinte csak kurucz és ezzel egybeházasított Heister-féle eredményeket fogunk honunk mezejére idézni. Ez pedig kimondhatatlan szomorú volna, mert hiszen még vesztünk sem lenne nagyszerű, o¹)

Ugyanott mondja: «nincs a világon erőbb oksúly, mint a hatalom, csakhogy ennek valóságosnak és nem önámitónak kell lennie, minthogy az ilyes soha nem vezet egyéb eredményekre, mint mohácsi tragédiára, Rákóczi-féle szomorú andalgókra».²⁾

A kurucz hasonlatok nem a socialis bomlást, hanem a politikai ellentét kiélesítését jelentik. A *Politikai Programtöredékekben* másutt is ez ellentét alapján jósol: «Minden forradalmi állapotnak ilyen szokott lenni természetes progressiója. Úgy szólvan: A'riolentiai kótya-vetye áll be a szónokok, a szereplők közé. Mirabeau csakhamar pecsövicscsá válik Camille Desmoulinhoz mérve ... Mi csak kezdetén vagyunk egy ilyféle forradalmi láznak, de benn vagyunk, és annak legvégső stádiumáig is okvetlen elfogunk jutni, ha a magyar ellenzék most legközelebbről túlsúlyra bírna emelkedni; csak azon különbséggel, hogy vagy később minden forradalmi iszonyatokon keresztül fogunk eljutni a forradalmak azon végstadiumához, melyben a szabadsághoz szokottak Dante elkarthozottjával a legkínosabb epedések között elmondhatják: Non c'é piu gran dolor stb., vagy tüstént minden anarchiáit kitörések nélkül, de bizonyosan jutunk oda el, a mint a kormány és az európai hatalmak rendtartó politikája több vagy kevesebb, szaporább, vagy később erőt fejtend ki.»³⁾

Majd később felette sajnosnak véli folytatni az «idéltlen kurucz politikát». Politikai idéltlenségiink eredetét hármas kútföből magyarázza és ezek között van: «fel nem fogása házassági viszonyainknak». Széchenyi «vajmi sokszor ugyan, de eddigelé nem nagy sikерrel hozta szönyegre és tárgyalta azt, hogy csak igen kevés magyar képes azon különbséget egész mértékében felfogni, mely Magyarország és az örököst tartományok között létezik. Kellő figyelembe nem vévén, hogy a fenforgó esetben sem elválásról, sem egymás fölbe kere-

¹⁾ 28, 29. 11.

²⁾ 31. 1.

³⁾ 35. 1.

kedésről nem lehet csak szó is, de egyedül e kettő között foroghat legitim választás: vagy örökösi perpatvar és újjuhuzás között nyomorogni, vagy jó házassági viszonyban mennyire lehet, élvezni az életet; igen természetes mondom, hogy miután a legtöbb sem az egyik, sem a másik most érintett eszme valódiságával tökéletesen megbarátkozni ekkorig még nem tudott, politikai állásunk is napról-napra, a mennyiben itt is, ott is mindenkorában felhevülnek a kedélyek, kényesebb, visszásabb, veszélyesebb, aggaztóból lesz.»

Ezek után természetes, hogy Kossuthot óvja egyebek között «a közbirodalom érdekeinek legnagyobb ellentétre ostorozásától», mert ezzel is «mérgevel tölti a viszontorlás poharát csordultig»,*)

Ez idézetekből világos, hogy Széchenyi a kormány beavatkozásától nem csupán a socialis forradalom miatt félt, hanem a dynastia s Ausztria érdekeinek folytonos sérteése miatt is. S a mily káros kapcsolatot látott e sértés és a viszontorlás között, ép oly veszélyesnek tartotta az európai hatásokat egyrészt az ellenzéki izgalom fokozására, másrészt a visszahatás erejére. Ez utóbbiról szól a *Politikai Programtörökékek* fent idézett jóslatában, midőn a hatalmak rendfentartó politikájának esélyeit latolatja. Az európai, de különösen a francia mozgalmaknak hatásáról a magyar ellenzékre nem egyszer beszél, így például egy 1844-iki főrendiházi beszédében mondja: «Itt ezen országban — és az egy élő Istenre hivatkozom — ha valaki célt akar érni, annyi Verbőczy-féle, annyi Lamennais és pere Enfantin-féle ember, annyi megrögzött aristocrata, annyi desperált demokrata között, a minek, ha összeadjuk, mására nincsen széles e világon; ... szóval bonyodalmunknak olyan képet tudnám felmutatni, hogy mindenki Naxos szigetében gondolná magát helyeztetve lenni, melyből menekvés nincsen, ha csak valamely kellemdús Ariadne fonálát nem nyújtja, hogy az ember Minotaurusnak martalékául ne jüssön.»**)

Aggodalmainak hármas iránya tehát nem változott 1841 után; csak 1842-ben nyilatkozik nagy erővel aggodalmainak egy újabb iránya: a nemzetiségi kérdés bonyodalmaitól való félelme. Miért tartotta aggodalmasnak e kérdés szempontjából is a dynastia és Ausztria ingerlését, már Tasner-hez intézett leveléből láttuk. Abban a remek akadémiai

*) 68, 75, 114. 11.

**) Beszédek 4 28. 1.

beszédben, mely örökké mellőzött és örökké érvényes kánonja marad a magyar nemzetiségi politikának, előrelátása a csodálatosan szabatos visió erejéig emelkedik. «Ki tudja, oh nagy isten! távol van-e még tőlünk azon gyász idő — így kiáltott fel az akadémiai gyűlésen — s nemzeti életek mértéke szerint nem borul-e szaporában ránk, mint gondolnék, mikor csak testületünk fogja tán ereklye gyanánt, vagy inkább bágyadtan pislogó lámpaként őrizni azon nyelvet, melyet legdrágább kincsének, nemzeti s függetlenségi alapjának elismert ugyan a magyar, de forró vérétől hajtva, bálványaitól elszédítve, nemcsak őrizni nem bírta, hanem saját lábaival tiporta el.»*)

így tehát Széchenyi 1841-től 1847-ig nem egyszer, hanem könyvekben, beszédeken, levelekben 8 hírlapi cíkekben többször ismételt jóslatát tökéletesen igazolták az események. Ez a jóslat ugyanis a forradalmat előidéző és annak catastropháját okozó legfőbb tényezőknek számbavételen alapult. Szólt ez a jóslat a közjogi viszony erőszakos megzavarásáról, a francia demokratia hatásáról, az európai absolutismus érdekegységéről, a nemzetiségi kérdés bonyodalmairól és — a socialis ellenétről is, de ez utóbbi ról csak egy feltétellel kapcsolatban.

Valóságos kigúnyolása tehát a történeti módszernek az, ha Széchenyi jóslatának értékét kisebbíteni akarjuk a socialis forradalom elmaradásának említésével, mikor jól tudjuk, hogy a feltétel, melyhez jóslatát kötötte, kihullott az események lánczolatából és mikor tudnunk kell, hogy aggodalmának minden egyéb oka megvalósult.

Különös módja a kisebbítésnek az is, ha Széchenyi jóslatával szembehelyezzük a szabadságharcz katonai dicsőségét. Széchenyi csalódott a nemzeti ellenállás erejének megítélésében, de nem csalódott a harcz közvetlen következményeinek megállapításában. S itt még egy körülményt kell számba vennünk. Nem azon fordult meg a vita Széchenyi és ellenfelei közt, hogy milyen lesz a harcának dicsősége, hanem azon, hogy egyáltalán lesz-e harcz. Kossuth Lajos tagadta ezt a leghatározottabban 1841-ben. A nemzet — lígymond Kossuth — «soha sem haladott fér-

*) *Beszédek* 231. Jól mondja Zsilinszky Mihály: «ha a magyar államférfiak többsége úgy fogta volna fel a magyar nemzet hivatását és más nyelvű népekhez való viszonyát, mint Széchenyi, akkor 1848-ban nem került volna összeütközésre a dolog». (*Akadémiai Értesítő* 1894.)

fiasabban, mint épen most, és soha sem volt nyugodtabb, soha kormányával bizalmasabb lábon, mint e férfias haladás közben». «Ha csak árnyéknyomát látnám is a veszélynek» — így szól még erősebb bizalommal — nmelyet gróf Széchenyi gyanít, vagy — jobban mondva — melyről gyanúsít: inkább gyávának akarnék látszani, mint rossz hazafi lenni, s leten-ném örökre szerencsétlen toliamat, egyedül abban keresve vigasztalást, hogy szándékom tiszta, czélon szent vala; de miután minden inkább látok, mint veszélyt, s hazám egén fellegborulatot észre nem veszek, kivéven amott délkelet felé, hol talán szintúgy csak azért borul, mert a nyilvános nemzeti figyelem körén kívül van.» A *Pesti Hírlapot* Széchenyi egy irtózatos revolutionarius syllogismus antecedensének nevezte. «Eómletes tirádák» — válaszol erre Kossuth — «miknek ha csak árnyékuk, de még csak árnyékuknak árnyéka is valóságon épülne: a *Pesti Hírlap* szerkesztője megérde-melné, hogy még mielőtt a halálos büntetés eltöröltetnék, mint Haman magasra függesztessék.»*) Ily irtózattal és hitetlenséggel beszélt Kossuth a forradalomról, midőn Széchenyi azt hirdette, hogy a forradalomnak már sodrába jutottunk. S mégis azt mondják, hogy Széchenyi polémájának téves volt az iránya s még kézikönyvekben is olvasható, hogy az emlékezetes tollharczban Széchenyi volt a legyőzött fél.

De vajon mi igaz van abban, a mit Kovács Lajos állít, hogy 1841-ben csak Széchenyi volt az egyedüli, ki a politikai helyzetben e rögtöni fordulat végzetes következéseit belátta, más senki?²⁾ És vajon nem kell-e pusztán személyes oknak tulajdonítanunk a *Pesti Hírlap* ellen indított harcot, mikor úgy láttuk, hogy Széchenyi aggodalmainak tárgyi okai — a nemzetiségi kérdésen kívül — ugyanazok voltak 1841 előtt, mint az után?

Az államférfiak közt, kik mint Széchenyi, a magyar reformmozgalom jövőjén aggódtak, először is Metternichkel kell foglalkoznunk. Feltűnő a hasonlóság Metternich és Széchenyi aggodalmai közt. Metternich is féltette a forradalomtól az országot már a reformkorszak kezdetén. Metternich a kor szellemének hatásától félt s a nemzetközi antimonarchikus irányt elég erősnek vélte már az 1825-iki országgyűlés ellenzékének sorai közt.³⁾

¹⁾ Felelet Gróf Széchenyi Istvánnak. 1841. 44, 53, 69. 11.

²⁾ Id. m. I. 95. 1.

³⁾ Ballagi Géza: A nemzeti államalkotás kora. Budapest, 1897.

Láttuk, hogy Széchenyi is elég korán számba vette az európai hatást a magyar viszonyokra és e hatást később sem felejtette el számba venni. E tekintetben Metternichnek volt is némi befolyása Széchenyire. De Metternich egy abstractióból indult ki s nem a magyar viszonyoknak oly szorgos vizsgálatából, mint Széchenyi. Innen van az, hogy Széchenyi aggodalma gyengébb, mint Matterniché, mikor az aggodalomra kevesebb volt az ok, és innen van, hogy Széchenyi pontosabban megállapítja a végzetes fordulat idejét, mint Metternich. Midőn Széchenyi Kossuth ellen viaszkodik, Metternich az antikatholikus kalvinismust hitte a magyar forradalom «magvának és központjának».*)

Az 1841-iki nagy vitában gróf Dessewffy Aurél felfogása igen közel járt a Széchenyiéhez. Dessewffy Aurél kimondja a *Kelet Népéről*, hogy a «vád a födologban igazságos s a kártékony hatás, mely bápanaszoltatott, nem hiú félelem, de szomorú valóság». Mert nem a *Pesti Hírlap* állításaiban s nyíltan vallott eszméiben, hanem irányában, mely «az írott sorok között láthatatlan betűkben» érvényesül, van az igazi veszély. Eötvös Dessewffy szerint «lelke tisztaágában nem akarja látni a bevallott és a valóságos irányok közti különbséget». Dessewffy ép oly határozottan, mint Széchenyi, csakhogy szabatosabb stílusban és mérsékeltebb formában hangoztatja Kossuthtal szemben, hogy «nincs veszélyesebb neme a tévelygésnek, mint az, mely tiszta érzésekben épül s ezekből vesz erőt a szilárdságra». Dessewffy abban is igazat ad Széchenyinek, hogy az 1839—40-iki országgyűlésen a karzatok viselete a franczia forradalom kezdetére emlékeztetett. Dessewffy szükségesnek tartja Széchenyi föllépését, mert «minden forradalmak in ultima analysi az eszmékben gyökereznek: mert az ige tetté válik, s a mi a velükben gyökeret ver, előbb-utóbb keresztül bocsátva a szenvédélyeken, átmegy a cselekedetekbe».

Ezek után szinte csodálkozással kérдjük, mi a különbség gróf Dessewffy Aurél és Széchenyi felfogása között a *Kelet Népe* forradalmi jóslatára nézve? A különbség csekélynek látszott. Dessewffy szerint «a színek, melyekkel gróf Széchenyi a *Hírlap* következéseit festi, a kellőnél sötétebbek, a vész, mellyel fenyeget, korán sem áll oly közel, mint azt jósolja, s az orvosság talán egyszerűbb, mint sejdíti».**) Ez

*) *Historisch-Politische Blätter.* Dr. Gustav Túrba közleménye. 1905. 32. 38. 11.

**) X. Y. Z. könyv Gr. Dessewffy Auréltől 1841. 38—59. 11.

a látszólag csekély árnyalati különbség lényeges ellentétet takar. Dessewffy és Széchenyi egyeznek abban, a mit a történetből a forradalmak lélektanára nézve tanulni lehet. De különböznek Kossuth egyéniségenek és hatásának megítélezésében. Innen van az, hogy Dessewffy túlságosan épésnek tartja Széchenyi modorát. A nagy conservativ író felfogása szerint Kossuth lényegében csak oly agitátor, mint hajdan Széchenyi volt. Hatása zajosabb lesz és esetleg több izgalmat okoz mint a Széchenyié, de oly véres nagy forradalomtól, mely koczkára tesz minden, a mit koczkáztatni nem szabad, nem kell rettegnünk miatta. A mi kárt okoz, javítható és megelőzhető a közvélemény felvilágosításával és célszerű politikai intézkedésekkel.

Széchenyi nem így gondolkozott Kossuth hatásáról. És ebben találjuk igazolását annak, a mit Kovács Lajos mondott, hogy Széchenyi «volt az egyedüli,» ki a politikai helyzetben az 1841-iki fordulat végzetes következéseit belátta, más senki.»

Ezért látszik polémája annyira személyesnek, mert ekkor a tárgyi ok megkövetelte a személyes szempontok fejezetését. És itt jutottunk annak megállapítására, hogy mi a különbség Széchenyinek 1841-ig és 1841 után érzett aggodalmai közt.

A válságos év előtt Széchenyi aggodalmai gyengébbek, mint reményei. Általában bízik a békés reform sikereiben s a nyilvánosság előtt ritkán szól sötétebb benyomásairól. De alig három héttel Kossuth *Pesti Hirlapján&k* megjelenése után átvillan lelkén a gondolat, hogy fel kell lépnie Kossuth ellen. Alig múlt ekkor hat hete annak, hogy Kossuth a legnagyobb magyarnak nevezte. Becsvágya nem kívánt magasabb címet, de úgy láttá, hogy a vezetés kisiklott kezéből. Ez már nem csupán személyes ambitióit nyugtalánította.

Eddig gyakran fölmerült, de ép oly gyakran eloszlott aggodalmai most erőt vettek lelkén. Egy látomás újra ébresztette és fokozta félelmét. Látta, hogy a forradalomnak vezére támadt és mert vezére van, a tárgyi és személyes okok kapcsolata miatt nem is maradhat el a forradalom. Impresziókra hajló természetnek ismerte Kossuthot, kit az izgalmas viszonyok messzebb sodornak, mint a meddig elmennt szándékozott. Ismerte a küzdelmes politikai élet hatását az impressióknak könnyen engedő lélekre és előre látta a politikai üldözötés dicsfényével körülvett nagy író hatását a közönségre. Kivált oly közönségre, mely még tapasztalatlan

lélekkel fogadja be a gazdag képzeettel és nemes hévvel megáldott író szavát.

Széchenyi kiváló kortársainak nem lehetett ily látnáma. Lelkök szerencsésen ép és egyszerű volt, nem oly bonyolult és szaggatott, mint a Széchenyié. Széchenyi lelkét viharok szántották, forradalmakat győzött le keblében, belső tapasztalataiból ismerte a fellobbanó impressiók gyűjtő hatását s a képzeettől hajtott érzések áradását és romboló veszedelmét.

A képzelet és a «gerjedelem» de nem a szív politikáját támadja meg a *Kelet Népé* ben. Csak a rövidség kedvéért használta a «szív és ész» antithesisét, de soha sem gondolt arra, hogy a nemes érzések orgánumát, a szívet nehezen kibékíthető ellentéte hozza az ésszel. Furcsa gondolat volt föltenui Széchenyiről azt, hogy a nemes érzéstől elszakadt ész apológiáját írja. Elég világosan mondja ellenfeléről: egyedül abban hibáz, «hogy a képzelet és gerjedelemnek fegyverével dolgozik és nem hideg számokkal; vagyis, mint a közéletben a bevett szójárás szerint mondani szokták: a szívhez szól, a helyett, hogy az észhez szólna¹⁾. Ebből világos, hogy mire kell gondolnunk, ha Széchenyi az érzelmi politikát támadja. Nem az állandó, az igazi érzelmet érti, mely a hideg számítással jól megfér, hanem az izgatott és tervtelen cselekvésre ingerlő impressiókat és képzeli felhevülést.

Mikor ezeknek veszélyeit rajzolja, oly benyomást tesznek sorai, mintha melancoliával emlékeznék saját ifjúságára történetére. (Ábrándozás* — így szól a *Kelet Népé* ben — eragadóbb mint mirigy, a képzelet szárnya kimondhatatlan sebes, és egy szikra tűz, melyet sok észre sem vesz, csak hamar, ha mielőtt erőre kap, nem főj tátik el, minden lángba borít.)²⁾

Vagy mint a *Jelenkorban* írja később, «az indulat és vakhév harapózó s olyan mint tűz. Ma még meggyőzheted, holnap már erőt vesz rajtad s lobra gyűl, melyen nem fog hatalom, s mely addig lángol, míg minden porrá nem hamvaszt. »³⁾ E drágán szerzett igazságok áterzése az ösztön biztoságáig fokozták Széchenyi érzékét a forradalmak lélektana iránt. Ezért látta oly világosan a jövőt a válságos forduló ponton, a mikor legjelesebb kortársai vagy a for-

¹⁾ *Kelet Népe* 109. 1.

²⁾ 145.

³⁾ *Hírlapi Czikkek I.* 385. 1.

dulat jelentőségét nem ismerték fel, vagy képzelgésnek mondották jóslatát.

És Széchenyit, a képzelet és gerjedelem politikájának ily elszánt ellenfelét egy kíméletlen bírálója Hamlethez hasonlítja, ki «ingó sajka a toronymagasságra csapkodó habok közt». Körülbelül ilyen hamleti államférfiú volt Beöthy Ákos szerint Széchenyi is, mert lelkén a pillanat hangulata uralkodott.*)

Mi elfogadjuk e hasonlatot, de csak azért, hogy jobban kifejthessük Széchenyinek egyik uralkodó lelki irányát.

Széchenyi valóban az volt, a mit Hamlet egy újabb s alighanem legkiválóbb német magyarázója, j_j?kantasia geniajének nevez. A phantasia kormányozta Széchenyi belső világát, melyet inkább lehetne az ész és a phantasia, mint az ész és a szív küzdelmével jellemezni. Jól mondja Széchenyiről Beöthy Zsolt, hogy őbenne a képzelődés nagyobb, mint a többi lelki tulajdonságok», s hogy e tekintetben csak költök hasonlíthatók hozzá. «Széchenyi költői természet volt» — folytatja Beöthy, — «a szemnek különösebb költői irányzata és a formának művészeti fejlettisége nélkül.**) Széchenyi költői phantasiája nem bírván formát találni az alkotásra, belsejében dült, lelkét örökök kétélytel nyugtalanította és szörnyű, a valóságban csak félíg-meddig igazolt önvádakkal égette.

Szeretett néha belső világába húzódni, hogy kipihenjen a valóság gyötrelmesen ellentétes benyomásaitól. «Ugy lát-szik') — írja naplójába — «mintha a legnagyobb boldogság csak a vágy, a remény és a képzelet birodalmában volna található.» De a legtöbbször felt önmagától, s utazgatással, tanulással vagy erőfeszítő munkával igyekezett megmene-külni phantasiája rémeitől. «Alig bírom el az életet» — így kiált fel virágzó férfikorában — «az örökkévalóság minden borzalmával tárul fel előttem. Nappal még jól megy minden, de minő álmaim vannak.» Még kínosabb néha hirten len ébredése. «Ijedten ébredtem. Úgy éreztem magam, mintha meg kellene halnom, rémület fogott el, félálonban borzalommal láttam megnyílni az örökkévalóság kapuit» — írja később. Sokat foglalkoztatja a földöntüli tartomány. A *Kelet Népén* dolgozva írja egyszer: «Hová visz a képzelődés?

*) Beöthy Ákos: *A Magyar Államiság Fejlődése, Küzdelmei* II. Rész. 142—162. 11.

**) Akadémiai Értesítő IV. 1898. Széchenyi és a magyar költé-szet. 73, 81. 11.

Örökre kárhozottnak érzem magamat.» Lelkiismerete fenyegető visiókat idéz lelke elé; a szerelem, majd a politika nemesisének nyomását érzi. Hős volt a csatában, nem ismert világi félelmet, de képzeletétől irtózott.

Abban is hasonlít Hamlethez, hogy szereti psychológiájával kelepczébe csalni az embereket. «Meg kell csalnom az embereket» — írja pályája elején — hogy használhas-sak nekik» — «érthetetlen lesz cselekvésem — csábítanom kell a jóra».¹⁾ Mintha Hamlet mondaná:

Bármily fonákul viselem magam,
— Minthogy talán, úgy látom, ildomos lesz
Ezentúl furcsa álcázat ölténenem. —

Mindamellett Széchenyi és Hamlet között lényeges a különbség. Széchenyi uralkodván phantasiáján, következetes cselekvéssel alkotott, nem úgy mint Hamlet, ki elvész kételeiben.²⁾

De ez az önmagán kivívott győzelme nehéz küzdelmébe került. Sokszor gyötörte a bizonytalanság, vajon bírja-e a nagy feladatot, vajon a nemzet, melynek nagyságát fejleszteni volt élete legnagyobb öröme, nevelhető-e általában nagygyá. «Pokol kínjai — bizonytalanság — légy bizonyossággá» — így kiáltott fel gyötrelmében. «Ó Istenem!» — így imádkozott máskor — «adj új szivet és biztos szellemet». ³⁾

Gyötrő tépelődései között biztos támaszra volt szüksége, oly támaszra, mely a vallásos hit és a tudományos meggyőzés szilárd alapjaira épült, oly támaszra, mely nem inog meg és nem mozdul ki helyéből úgy, mint Macbethben a dunsinani erdő, hogy a kétségebesésbe taszítsa a fantastikus remény és csüggédés között ingadozót.

És ezt az erős támaszt történeti eszméinek rendszerében találta meg. Abban a rendszerben, melyet a magyar nemzet történetére, jelenére és jövőjére alkalmazott.

Széchenyi megfelelt ellenfeleinek, ha politikáját támad-

¹⁾ *Napló* 1828 július 26, 1829 március 8, 1832 augusztus 30, 1836 november 8, 1841 április 28, november 21, 1843 április 29, 1844 június 1. Péterfy Jenő Széchenyi munkáiról írt czikkeiben szépen jellemzi Széchenyi Hamletszerű viseletét. (*Összegyűjtött munkái* III. k.)

²⁾ Beöthy Ákossal szemben Berzeviczy Albertnek találó megjegyzése van a Hamlet féle vádról abban a tartalmas essayban, mely a *Magyar Remekírók* Széchenyi kötetének bevezetése.

³⁾ *Napló* 1832 július 27 és 1844 január 10.

ták, de némán mellőzte támadásaikat, ha a perfectibilitást, vagy a nemzetek életkorára vonatkozó elméletét érintették.

Nem engedte meg, hogy ezen a résen lelkének szentélyébe avatkozzanak, mert érezte, hogy minden összedől, ha kétélyei idáig hatnak.

E rendszerből merített hitet ifjúságában s ugyanonnan még döblingi magányában is. És a mint első nagyobb munkájában hangoztatja, hogy a magyar «még ifjú legény», épen úgy kiáltja oda Bachnak, hogy a magyar még ifjú nép és így ki fogja heverni a sebeket, melyeket ő nagyméltósága ütött rajta, és talpra fog állani, noha a minister úr ügyvédi patikájából elég mérget öntött belé.*)

Ez a hit emelte fel legmélyebb levertségéből is és ebből láthatjuk, mily nagy jelentősége van Széchenyi történeti eszméinek az ő lelki világában.

IV.

Széchenyi és az evolúció. A haladás eszméje. A nemzetek és egyének életkora.

Széchenyi tiszteleti általánosabb jelentőséget tulajdonítanak történeti eszméinek. Azt mondják róluk, hogy megelőzik Comte, Spencer, Darwin és mások eszméit. így például Kovács Lajos szerint «tudjuk ma már, hogy állam és társadalom élő és működő szervezetek, melyek egymásra kölcsönös, meg nem szűnő és folyvást alakító befolyást gyakorlnak . . . hogy a népek életében alig van mélyebben gyökerekre őszön, mint a nemzeti sajátosság jogá» és így gróf Széchenyi kortársai közt egyedül járt a helyes nyomon, hova bennünket a tudomány mai állása, Comte, Herbert Spencer és Blunstschli tanításai vezettek).**)

De ez eszméket Széchenyi olvasmányaiból is ismerhette. Midőn Montesquieu a «törvények szellemét» magyarázva azt tanítja, hogy a törvényeknek tökéletesen alkalmazkodniuk kell a népekhez, a melyek számára alkottatnak, hogy tekintettel kell lenniük az ország talajára, éghajlatára, alkotmányára, a lakosság vallására, hajlamára, vagonára, sűrűségére, kereskedelmére, erkölcsére és modoraira, midőn Montesquieu az államok életét az emberekéhez hasonlítja — nem veti oda mellékesen azt, a mit Kovács

*) Lovakrul 19 és Blick 157, 283. 11.

**) Id. m. L 171—173.

az újabbkori tudósoknak tulajdonít, hanem művének alapgondolatává teszi az államnak és a társadalomnak folytonos s kölcsönösen átalakító hatását.¹⁾

Mme de Staél is azt tanította, hogy a nemzeti jellem nem egyéb, mint «eredménye az intézményeknek és körülményeknek, melyek egy nép boldogságára, érdekeire és szokásaira hatnak.»²⁾ Ez Írónő két nagyobb s már említett munkájában Széchenyi eleget olvashatott a «nemzeti sajátosság jogairól» és világosan kivehette belőlük, hogy szerves kapcsolat van állam és társadalom közt.

Széchenyinek egy másik kiváló tiszteleje szerint: «A mit Darwin és Háckel újabb tanai után Buckle, Spencer, Mill Stuart és Taine a nemzetek történetére vonatkozólag mint általános megállapított elméletet alkalmaztak; azt Széchenyi bővebb szaktudomány nélkül . . . mondotta ... A nemzetiségek közötti harczot úgy fogta föl, mint természetes küzdelmet a létert, mely küzdelemben azé lesz a győzelem, a ki a legtöbb értelmi súlytalal bír. »³⁾ De Széchenyi már ismerte s idézte Jean Baptiste Sayt, ki a nevezett tudósok előtt mondotta egyik fő munkájában: «A nemzetek sorsa ezen-túl nem a bizonytalan és minden ingatag hatalmi felsőbb-ségen fordul meg, hanem ismereteik mértékén.»⁴⁾ Széchenyi ha nem is Say munkájában, de másutt is olvashatta e gondolatot, mely természetes következése a XVIII. századi rationalismusnak.

Gaál Jenő bővebben és rendszeresebben fejti ki az imént idézett gondolatokat Széchenyi általános eszméinek értékéről. Lelkiismeretes kutatáson alapuló érdekes, fejegecései oly messzeágazók, annyira eltávoznak a szorosan vett történeti eszmék körétől, hogy oly behatóan, mint a menynyire megérdemlik, nem foglalkozhatunk velük. De néhány megjegyzést lehetetlen elhallgatnunk.

Gaál szerint Széchenyi sokkal korábban foglalkozik az evolutio társadalmi tanulságaival, mintsem e tannak legnagyobb mestere Darwin, annak alapigazságait teljesen bebizonyította volna, majd hozzáteszi, hogy «Széchenyi termé-

¹⁾ A fent idézett sorok Montesquieu Parrelle-féle (182GJ kiadásának I. kötete 20. és 299. 1.

²⁾ *De la Littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales. Paris 8. T. II. 1.*

³⁾ Zsilinszky id. h. 361. 1.

⁴⁾ J. B. Say: *Traité d'Économie Politique. Bruxelles 1827. T. II. 292.* A munka első kiadása 1803-ban jelent meg.

szét,bölcseleti alapon nyugvó rendszere . . . túlnyomólag az evolutio elméletének alapgondolatán épült fel».¹⁾

A mi a természetbölcsleti alapot illeti, Gaál jól tudja és nem is mulasztja el megjegyezni, hogy Herder Darwin előzői közé tartozik. Egy magyar philosophus ép oly szépen, mint meggyőzően mutatta ki, hogy Darwinnak néhány, s a társadalom-tudományra nézve talán legjelentősebb eszméjét már Herder is fejtegette történetphilosophiai munkájában.²⁾

Már fent megjegyeztük, hogy Széchenyi mennyire ismerte és szerette Herdert s így nem kell csodálnunk, hogy természetbölcsleti elvei emlékeztetnek néha Darwinra. Igaz, hogy az evolutio tanának társadalmi tanulságait nem emlegették még Széchenyi korában, de nem kell felednünk, hogy e tan sem ugrott ki egyszerre teljes fegyverzettel az evolutio Jupiteréinek fejéből. Comte Ágoston is elismeri, hogy Condorcet előzője volt az evolutio tanításában.³⁾ Már pedig Condorcet perfectibilitási elvét, ha nem is Condorcetből, de mint láttuk, más írókból, Széchenyi is ismerte és tökéletesen magáévá tette. És azt is tudjuk, hogy a perfectibilitás tanítói próbálták elvöket alkalmazni az emberi társadalmakra.

Nem bírunk ellenmondást találni Széchenyi természetbölcslete és vallásossága közt.⁴⁾ Hogy az emberi és nemzeti élet jelenségeit a tudomány világánál igyekezett átérteni, az még nem jelent hitetlenséget. Olykor felmerülő kétségeit sem szabad így magyaráznunk. A kétségek csak alig fodrozták mély hitének fölszínét. Képzelt vagy valódi hibáinak tudata nem súlyosodik lelkére oly rémítően, ha apáinak hitétől el bírt volna szakadni. A katholicizmust titokzatossága miatt is szerette. A reformált vallás neki nagyon világos, «nagyon emberi szagú ívolt». Csomáldozott volna tehát, ha valaki életében ráolvassa, hogy «voltaképen minden monista». A monismus «emberi szagától» bizonyára még élénkebb mozdulattal fordult volna el, mint a reformátiótól.

Spencer philosophiájának alaptételeit is nehéz volna kiolvasnunk Széchenyiből. Gaál szerint «Az integratio és dift'ē-

¹⁾ Gaál Jenő: *Gróf Széchenyi István Nemzeti Politikája és Jövőnk*. Budapest 1903. 2. 37. 11.

²⁾ Friedrich y. Bärenbaeh: *Herder als Vorganger Darwins*. Berlin 1877.

³⁾ Auguste Comte: *Cours de philosophie positive*. Tome V. Paris 1869, 178. 1. «Mon illustre prédécesseur, Condorcet» . . . stb.

⁴⁾ Gaál most id. m. 47, 68—69. 1.

rentatio gondolata nem volt idegen előtte, és azt is jól értette át, hogy a tökélyesbülés az összefüggéstelen homogeneitásnak összefüggés által jellegzett heterogeneitásba való átalakulásában áll. Ezt bizonyítja az az állítása 'is, mely szerint a munkafelosztás egyfelől és a társadalmi szervezkedés másfelől, továbbá az egyéni kiválóság és a gránittá tömörülő társadalmi egység megalkotása föltételét képezi a nemzeti haladásnak.»¹⁾) E párhuzamban Széchenyinek magyar politikai vonatkozású, továbbá általános történeti s társadalmi eszméi, melyek közül az utóbbiak nem is teljesen eredetiek, úgy vannak összefűzve, hogy együttesen hasonlókká váljanak Spencer természetbölcsleti alapelvének terminológiájához.

Nem tudjuk, vajon van-e szüksége Széchenyi dicsőségenek ily hasonlításokra?

Ha Spencernek és Széchenyinek a jövőre vonatkozó reményei között megegyezést, vagy hasonlóságot találunk, abból nem kell igen sokat következtetnünk.²⁾) Spencer szerint «az evolutio csak a legnagyobb perfectióval és a legtökéletesebb boldogsággal végződhetik». ³⁾) Ugyanezt hitte már Condorcet is, midőn kijelentette, hogy «az ember erkölcsi jósága végtelenül tökéletesbíthető s hogy a természet oldhatatlan kötelékkel fűzte össze az igazságot, a boldogságot és az erényt».⁴⁾)

Általában nem is szükséges Széchenyi nemzeti politikáját azzal igazolnunk, hogy az a Spencer-féle rendszer «felfogásával azonos». Mert ha fölteszszük is, hogy e rendszer uralkodóvá lesz a jövőben, föltehetjük azt is, hogy gyengülni fog egykor uralma, mint már nem egy büszke philosophiai rendszeré meggyöngült idejének múltával. Ellenben azt a tényt, hogy Széchenyi magyar politikai fel fogása mélyebb volt, mint kortársaié és azt az igazságot, hogy még igen sokáig vissza kell térnünk Széchenyihez, ha a nemzet valódi nagyságát kívánjuk fejleszteni, meg nem másíthatják a philosophiai rendszerek uralmának változásai.

Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy Széchenyi társadalmi, morális és nevelési eszméi nem érdemelnék meg

¹⁾) Gaál. 57. 1.

²⁾) Gaál 64, 65. 1.

³⁾) *First Principles*. London 1870. 517. 1.

⁴⁾) *Esquisse d'un tableau historique des progrés de l'esprit humain* A Génés. 1798. 340. 1.

a méltatást politikai vonatkozásaiak nélkül is. Egy élesen látó és gondolkodó főnek sokszor igen eredeti nyilatkozatai azok, de nagy philosophiai rendszerek mértéke nem igen illik reájuk.

Egy részük kapcsolatban van történeti eszméi rendszereinek két említett alapelvei: a haladás gondolatával s a nemzetek és egyének életkora párhuzamosságával.

E két gondolattal Széchenyi előtt és után sokat foglalkoztak a történetírók és philosophusok.

Pascal azt mondotta, «hogy az emberi találmányok századról századra haladnak. De a világ jósága és gonoszsága általában ugyanaz maradi). A XVIII. századi francia pliilosophia nagyon eltért e felfogástól. Rousseau szerint a perfectibilitás tehetsége, vagyis az értelmi haladás megrontotta az ember eredeti jóságát. Tanítványai megvetették a történetet és a forradalomban újra akarták építeni a világot a perfectibilitás jelszavának uralma alatt. Körülbelül Rousseauval egyidőben Turgot kifejti a perfectibilitás tanát. Szerinte az emberi nem folyvást halad a nagyobb tökéletesség felé erkölcsi tekintetben is. A nagylelkűség és a szelíd érzelmek terjedése korlátozza a gonosz indulatokat. Condorcet, Turgot nyomán haladva, rendszeresbben magyarázza az erkölcsi és értelmi haladásba vetett hitét. Könyvét a rémuralom alatt írja párisi menedékhelyén, hol elrejtőzött a perfectibilitás buzgó híveinek, a jakobinusoknak vérszomjas üldözése elől.

Chateaubriand bírálván a perfectibilitás tanát, szemére hánlya a materialistáknak, hogy ellenmondásba jutottak önmagokkal. Mert ha a szellem örökké gj'arapszik világosságban, és a szív erényben, az ember bizonyos idő múlva az első ember tökéletességét éri majd el s így halhatatlanná lesz. E szerint a materialisták a perfectibilitás rendszerét felállítva oly tant hirdetnek, mely a spiritualismus mysticismusára vezet.*.) Chateaubriand érve phantastikus ugyan, de a kérdés lényegét is érinti. A perfectibilitás tanának kettős színe van, a két ellentétes világnezethez alkalmazzodik és a legkülönbözőbb rendszerekbe illeszthető.

Kant már scepticismussal tárgyalja a kérdést. Elisméri az eddigi haladást és bízik a jövőben, de csak az erkölcsi törvényes termékeinek gyarapodását ismeri el. Vagyis az intézmények s az ezzel járó jó eredmények haladását hiszi. De az emberiség erkölcsi alapja szerinte nem változhatik,

*) *Genie du Christianisme* (Ouvres Complètes T. XI.) Paris, 1826, 148. 1.

ha csak föl nem teszszük, hogy az emberiség újjá teremthető.*)

Hegel logikailag szétszedi a perfectibilitás fogalmát. Ép oly határozatlan, mint a változékonyság fogalma — úgy mond — nincs célja és nem birja felállítani a változás mértékét, mert a jobb s a tökéletesebb, melyet elérni akar, teljesen határozatlan. De Hegel történetphilosophiája mégis a haladás képét tünteti fel; a világszellel lépcsőkön halad, igaz hogy nem ugrik át rajtok, hanem magába fogadja őket, de így mégis egyre tökéletesebb lesz.

A múlt század közepén báró Eötvös József távol leigázott hazájától, a tapasztalásoktól meg nem tört hittel, mint Condorcet fái századdal azelőtt, megírta a haladás történeti törvényének tudományos apológiáját nagy publistikai munkájában.

Törvénye kosmikus hasonlatokból indul ki. «A siluri formatiótól — úgymond — ... a föld jelen alakulásáig szakadatlan az előhaladás ... Az egyes állat- és növényfajoknál is látjuk az előhaladást . . . S miután azt látjuk, hogy a 'legkisebbtől a legnagyobbig, a legfensőbbtől a legcsekélyebbig, e világban mindenek fölött ulyanazon törvények uralakodnak: józanul föltehetjük-e, hogy csupán az ember van kivéve a haladás ezen általános törvénye alól, . . . főleg, miután száz meg száz tagadhatlan tény előtt kell szemet hunynunk, ha azon lassankinti tökéyesedést, melyet egyéb lényeknél szemlélünk, tagadni akarjuk az emberiségre nézve?»

De vajon nem ejt-e gondolkodóba e kosmikus hasonlat? Ha a haladásnak a természetben ily korlátozás nélkül uralkodó törvénye szerint kell megértenünk az emberiség rendeltetését, mikép magyarázhatjuk meg az emberiségnek annyira különböző sorsát? Mint a természet gyermeké, az ember lényegében mindenütt egyenlő s mégis vagy egyáltalán nem halad, vagy nem halad egyenlő mértékben. Még azok a nemzetek sem haladnak egyenlően, melyek államot, sőt keresztyén államot alkottak. Comte Ágoston óvatosabb volt történet-philosophiájában és kijelentette, hogy elmékkedéseinek körét csak az európai nyűgöt nagy nemzeteire szorítja.

Itt legalább úgy látszik, hogy világosan megállapítható az erkölcsi haladás. Hegel szerint a középkori dogmatikus hitviták elfajulása, Eötvös szerint az útonállással foglal-

.*) Kant *Vermischte Schriften* II. és III. (Egy 1784-iki s egy 1798-iki értekezés.)

kozó középkori lovagok eléggé bizonyítják az újabb kor erkölcsi felsőbbségét.*)

E hasonlításban a rationalistikus történeti felfogásnak az a hiánya jelentkezik, hogy a viszonyok külső változását belső fejlődésnek veszi. Pedig a pártszellem dühé marad az emberek között, még ha tárgya változik is. És nem tudjuk, vajon nem volt-e a phantasiának és szívnek több része a szörszálasogató dogmatikus vitákban, mint a modern demokratikák némely politikai vagy gazdasági pártjának marakodásában. A hatalmasnak erőszakossága a gyengével szemben nem változik. Régebben a bűnös indulatok naivabb és vérengzőbb módon nyilvánultak, újabban petyhűttebb alattomossággal. De a felebaráti életet rontó önzés vadBága nem szelídült.

Mommsen a római császárság koráról szólva, így kiált fel: «Még ma is van sok vidéke a keletnek és nyugatnak, a melynek számára a császárság kora a jó kormányzatnak magában véve szerény, de mégis sem azelőtt, sem azóta el nem ért magasságát jelenti és ha egyszer az Úrnak angyala megcsinálja a mérleget arról, vajon Severus Antoninus birodalma akkor volt-e, vagy ma van e nagyobb észssel és több humanitással kormányozva, vajon az erkölcsiség és a népek boldogsága előre vagy bátra ment-e azóta, nagyon kétséges, hogy a jelenkor javára döntene Ítélète.»**) És így még az európai műveltség classikus földjén is a múlnak behatóbb vizsgálata rést üt az egyetemes s folytonos haladás törvényén.

Körülbelül Eötvös nagy munkájának megjelenése idején magyarázta Ranke a világtörténetet a bajor király előtt. Először is a haladás fogalmát vizsgálta. Elisméri, hogy van az emberi szellemnek bizonyos állandósággal előrehaladó mozgalma az óskortól kezdve. De ez általános történeti mozgalomban csak egyes népek vesznek részt. És még az ebben részt vevő nemzetek sem haladnak előre állandóan. Ázsiában keletkezett a cultura, s ott visszafelé haladt. A legrégebb korszak volt a legfényesebb, a harmadik korszakban pedig a mongol invasio megsemmisítette a culturát.

Azután a századok haladó fejlődése nem fogja át az ember lényének és cselekvésének minden körét. Példa erre a művészet és költészet hanyatlása. Van bizonyos haladás

*) Eötvös összes munkái. Budapest 1902. XV. k. 99, 103. 11.

**) Mommsen: *Römische Geschichte* V. Bd. 4, 5. 11.

a történetben, de nem szabad úgy felfognunk, mintha minden korban az emberiség élete magasabb értékű volna. Az ily fel-fogás sértése az istenségnek. minden korszaknak közvetlen viszonya van istenhez, minden kornak értékét saját lénye határozza meg s nem az, hogy mi lesz belőle. A történetirónak tehát minden kort a saját irányából kell felfognia. Azután nézze a korok különbsegét, hogy megérthesse a következések belső szükségét. Bizonyos haladást fog észrevenni e következésben, de az nem egyenes vonalú. Az anyagi érdekek körében feltétlen a haladás, de erkölcsi tekintetben ez a haladás ki nem mutatható. A morális eszmék, vagy a művészet és költészet iránt érzett fogékonyiság extensive haladhatnak, de nevetséges volna azzal a követeléssel lépni fel, hogy valaki nagyobb epikus vagy tragikus, mint Homéros és Sophokles. Általános emberi szempontból valószinű, hogy az emberiség eszméje a nagy nemzetektől átszáll az egész emberiségre, és ez volna az igazi haladás. A történet nem ellenkezik e felfogással, de ki nem mutathatja. Különösen attól kell óvakodnunk, hogy e felfogást a történet elvévé emeljük.*)

És így Ranke mint történetphilosoph, megtisztítva Hegel eszméit scholastikus és rationalistikus ízüktől, útját törte a valódi történeti felfogásnak a történet elméletében. Lotze átvizsgálván a történeti haladás fogalmát, még kevesebb tartalmat talált benne, mint Ranke. «Még mi is», — úgymond — «a kik oly korban élünk, a mikor a haladás minden külső fénye elevenebben tárul fel szemünk előtt, mint azelőtt valaha, mi is azt mondhatjuk, hogy belső életünk mégis csak lassan, vagy alig gyarapodott igazi javakkal. Az örömek oly új forrásai, melyek azelőtt nem csörgedeztek, nem fakadtak fel, vagy ha fel is fakadtak, csak azt a régi gyönyört ontották, a melyre természetünk rendeltetve van; tudományunk határtalanul bővülhet, de eredményei majdnem mindig régen ismert gondolatokra vezetnek, és a régi kor más, talán, szegényesebb alkalmakból a fölemelő vagy boldogító hangulatoknak ugyanoly javait merítette, mint a melyeket mi a tudomány és technika nagyobb erőfeszítésével újra fölfedezni vélünk.» Az emberiség egyenes haladásának örömmel fogadt gondolatával szemben — úgymond másutt — «az óvatosabb megfontolás már rég arra a fölfedezésre volt kénytelen jutni, hogy a tör-

*) Ranke: *Über die Epochen der neueren Geschichte* herausg. von Alfred Dove. Leipzig 1888.

tériét csavarvonalaiban halad; mások az epicycloidokat jobban szerették, szóval elégszer burkolták el mélyértelműen azt a vallomást, hogy a történet összbenyomása nem zavartalanul fölemelő, hanem túlnyomóan szomorú . . . Az új élet majdnem mindenütt fájdalmas veszteségekkel emelkedik ki a réginek romjaiból . . . A tudománynak haladása nem közvetlen haladása az emberiségnek; az volna, ha a felgyarapodott igazságokkal az emberek érdeklődése, értelme és a tudományos tartalom átnézetének világossága is gyarapodnék. . . . Soha sem lesz egy akol s egy pásztor, az emberiség egyforma művelődését és általános nemesítését sem érjük el soha, hanem az egyesek sorsának ellentéte és viszálya, s a gonosznak életereje örökké fenmarad . . . szóval több kedvet érzünk a haladás előteremtésére, sem mint a történetben való előfordulásának kimutatására.*)

Darwin is, aki oly merész phantasiával még a lánchalmánál is alacsonyabb szervezetből származtatja az embert, az erkölcsi haladás megállapításában félénkebb szavu. «Mindenn valószínűség szerint helyesebb és kielégítőbb nézet az, hogy a haladás általánosabb volt, mint a visszaesés s hogy az ember, ha lassú és félbeszakított lépésekkel is, de mégis fölemelkedett egy alacsonyabb állapotból a legmagasabbra, melyet most elérhetett ismereteiben, az erkölcsben és a vallásban.» Másutt a *civilisatio* haladásának problémáját (•homályosnak» nevezi.**)

Buckle szerint az értelmi és erkölcsi haladás együttevé alkotják az egész szellemi haladást. Az emberiség haladása nem azt jelenti, hogy a mostani ember szellemi és erkölcsi képessége nagyobb, mint a régieké volt. Csak a külső körülményekben van a haladás.

A jó és gonosz indulatú emberek számának aránya nem igen változott. Igazi erkölcsi haladásról alig lehet szó. Nem is ez a fontosabb mozzanat. A jónak és rossznak hatása múlandó, ellenben az értelmi erőnek hatása maradandó.

E tekintetben Buckle ellenkezésbe jut Darwinnal, a kinek felfogása szerint az erkölcsi felsőbbség az egyes emberek boldogulását nem mozdítja elő, de a nemzetek versenyében nagy szerepet játszik.

Wundt azt mondja, hogy nem jó helyen teszszük fel a

*) Lotze: *Mikrnkosmos*. Zwtite Aufl. Leipzig 1869, 1872, 11.345, 346 11. III. 21, 29, 180, 182. 11.

**) Az ember származása I. kötetében.

haladás kérdését, ha a történet mezején akarjuk eldönten. A történet fejlődése oly sokoldalú és a dolgok értékéről vagy értéktelenségről oly subjective változékony a mi becslésünk, hogy történetphilosophiai ítéleteink a haladásról legfeljebb az ítélo subjectiv kedélyállapotát világítják meg. Már pedig a philosophiai történetvizsgálat ép oly kevessé tárgyalhatja a történeti fejlődés jövendő irányait, mint annak eredeti célpontját. Amazt a kérdést az ethikának adja át, ezt a vallásos hitnek. Az első kérdés a történetet csak annyiban érdekelheti, hogy az eddigi fejlődésben mennyiben valósultak meg az ethikai postulatumok. A másik kérdés, mivel ethikai követelésekben eredt, csak ezek alapján döntető el.)*

De még azon a téren is, melyet a haladás kérdésének Wundt methodologiája fentartott, Burckhardt Jakab, a múlt század egyik legnagyobb történetíróna, visszaveri a haladás hirdetőit. Tévednek azok, mondja Burckhardt, kik a múlnak erőszakosságával s barbár kegyetlenségevel érvelnek.

Ezek a történetírók minden az élet külső biztoságának mértéke szerint ítélnek meg, a mely nélkül mi nem lehetünk meg, pedig most is, ha a biztoság fel van függésztve például a háborúban, a szörnyűségek újra jelentkeznek. Az ember lelke és agyveleje a történeti korban nem gyarapodott, a képességek minden esetre régóta teljesek. Az a kérkedésünk tehát, hogy az erkölcsi haladás korában élünk most, szemben a koczkáztató korral, mely ideális törekvéseknek szabad erejét száz magas tornyú székesegyházban emelte az ég felé, nagyon nevetséges. Nem arról van szó, hogy visszavágóydunk a középkorba, hanem hogy megértünk. A mi életünk üzlet, az akkori valódi élet volt; a nép mint egyforma tömeg alig élt, ellenben a népies virágzott. Az erkölcsiség mint hatalom nem erősebb ma, mint az úgynevezett durva korban. Az életnek feláldozása másokért bizonyára előfordult már a czölopópületek lakói közt. Jó és gonosz, sőt még a szerencse és szerencsétlenség aránya a legkülönbözőbb korokban és culturákban nagyban és egészben kiegyenlítődött.

Rousseau után a francia forradalomban az emberek feljogosítva érezték magokat az egész múlt elitélésére. De teljes önhittséggel csak a legutóbbi évtizedek hisznek a jelennek erkölcsi felsőbbségében. E mögött az a titkos fölhevés lappang, hogy a pénzszerzés ma könnyebb és biz-

*) Wundt: *Logik.* (I. kiad.) II. 547. 1.

tosabb, mint valaha; ha ez a biztoság meg van rendítve, az önérzet is meg fog csappanni.

Az úgynevezett haladási elmélet halálos ellensége a valódi történeti felfogásnak.*)

Végül még két magyar írót idézünk. Fessler a *Magyarok Történetében* tiltakozik az új kornak hiú önelégültisége ellen, midőn a középkorban mindenütt durvaságot, sötétséget, tunyaságot és tudatlanságot vél látni, noha a történeti kutatás e korban a kedély cultúrájának és a szellemi tevékenységnek fényses nyomait fedez fel.

Gróf Dessewffy József egyszerű és bölcs szavakkal czáfolta a *Hitelben* hirdetett haladási elméletet. «Minden századnak» — úgymond — «vannak foltjai, pecsétjei és vilanó részei is. Mindig egy kis kérkedő önszeretet csúszik századunk magasztalásába, valamint hypochondria szerfeletti gyalázásába.»**)

E vázlatos áttekintéssel csak azt akarjuk bizonyítani, hogy a haladás törvénye korántsem oly rendületlen szikla, mini a minőnek a XVIII. század óta mind a mai napig sokan hiszik. Kant, Buckle, Burckhardt nem igen térnek el Pascal gondolatától; Ranke s különösen Lotze még határozatiakban tagadják a haladás törvényét. A kik a törvény érvényességét támadják, nem a jelent akarják kicsinyíteni, hanem a múlt iránt kívánják fejleszteni érzékünkünket. Nem akarják kötelességérzetünket csorbítani és elfojtani vágyunkat a haladásra, csak azt akarják, hogy elfogulatlan szemmel vizsgálva a fényt és árnyékot az emberi történetben, csalódás nélkül s türelmes szellemmel fogjuk fel az emberi törekvések értékét.

Körülbelül azt mondják, a mit oly szép versekben Vörösmartyk is elmondott, midőn Bentham és Széchenyi nyomán *Gottadolatait a könyvtárban* e kérdésekhez fűzi: «Hol a nagyobb rész boldogsága? — Ment-e a könyvek által a világ elébb?»

És midőn úgy látja, hogy az emberiség mindig újra kezdi a tűrést és tanulást, nem a tétlen kétségebesést hirdeti:

*) Burckhardt: *Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Herausg. von Jakob Oeri, Berlin u. Stuttgart, 1905. 64—68, bővebben 256-tól végig.

**) Fessler: *Geschichte der Tjngarn* TI. 388. 1. Gr. Dessewffy: *Hitel Taglalata* 137. 1.

Ez hát a sors és nincs vég semmiben?
 Nincs és nem is lesz, míg a föld ki nem bal
 S meg nem kövülnek élő fiai . . .
 Mi dolgunk a világban? Küzdeni
 Erőnk szerint a legnemesbekért.

A haladás elméletét Széchenyi kapcsolatba hozta a nemzetek s egyének életkorának párhuzamával. Kossuth, ki az emberi perfectibilitást végtelenebbnek hitte mint Széchenyi, azt a párhuzamot pusztta szóvirágnak mondja.¹⁾

Minden esetre oly szóvirág, mely a régiségtől kezdve máig igen sok gondolkodóra csábítóan hatott.

E párhuzamot először Annaeus Florus fejti ki római történetében. Szerinte a római nemzet serdülő kora a királyok uralmára esik s majdnem kétszázötven évig tartott. Következett kétszázötven éves ifjukora, mely alatt Olaszországot leigázta. Virágzó kétszáz éves férfi kora Augustus Caesarig tart, a mikor az egész világot meghódítja. Augustustól majdnem kétszáz esztendő telt el az író századáig, amikor Kóma a Caesarok tehetetlensége miatt mintegy megörgegedett.

Némelyek szerint Florus e felosztást Senecától kölcsönözte.²⁾

Florus metaphoráit sokszor alkalmazták vagy az emberiség, vagy az egyes nemzetek korszakaira. II. Pius pápa, midőn a mantuai congressuson (1459.) a török ellen harczra hívta a keresztyénséget, így rajzolta a veszélyt:

«A mi ellenségünk az ifjúság erejében, az évek virágában van s vállalkozó szellemű; csalódik az, ki azt hiszi, hogy a gazdag s fegyverhez szokott és uralomra vágyó ifjú egyhamar pihenni fog. »³⁾

Bacon a nemzetek életkorát meg is határozza kedvetlenseik jellemzésével: valamely állam ifjú korában — úgymond — a harczi kedv virágzik, férfi korában az irodalom, hajlottabb korában mind a kettő, öreg korában a mesterségek és a kereskedés.⁴⁾

A nemzetek korainak e metaphorikus jellemzését többnyire a haladási elmélet hívei szeretik használni, mint már

1) Id. m. 33. 1.

2) Annaeus Florus *Építőmé Bérüm Romanarum* Lemaire kiadása. Paris 1827.

3) Zinkeisen idézi a *tieschichte des Osm. Beiches* című művében.

4) Lasaulx idézi: *Neuer Versuch einer Philosophie der Geschichte* München 1857. 30. 1.

Széchenyi példája mutatta. Robespierre is beszélt «a nemzetek gyermekkoráról.»

Saint-Simon, a rajongó philosophus, kinek tanítványától, Eni'antintól Széchenyi óvta a magyar közönséget, egészen úgy gondolkodik a haladásról és az emberiség életkorairól mint Széchenyi.

Csakhogy máskép jellemzi ez életkorokat. Saint-Simon szerint az emberiség gyermekkorában épít, mint az egyptomaiak, ifjúkorában művész, mint a görögök, érettebb korában harcias, mint a rómaiak és a középkor; és a XIX. század elején, a Saint-Simon korában, olyan, mint a negyven, vagy negyvenöt éves ember, azaz többé nem harcias, hanem philosophnak készül. A moralistának feladata megszabni az emberiség életkorához illő kötelességeket.¹⁾

Hegel történetphilosophiája a kelet ókori történetét a történet gyermekkorának nevezi, a görög történet szerinte az ifjúkor, a római a férfikor, a keresztyén germán világ az öregkor. A természetes öregkor a gyengeség kora, a szellem öregkora azonban tökéletes érettségét jelenti, melyben, mint szellem, visszatér ez egységhoz.²⁾ Quetelet szerint is az emberiség csak úgy fejlődik, mint az egyén; physiologai élete lassanként az értelmi erő élete lesz. Quetelet vizsgálatai természetes eredményének hirdeti a perfectibilitás tanát.³⁾

A francia forradalom idején Adelung azt tanította, hogy minden egyes nép áthaladna az emberi élet korain, ha haladásában nem gátolnák idegen befolyások. Wagner, a történetphilosoph, Széchenyi kortársa, az emberi élet fejlődési szakaszait alkalmazza az emberiség fejlődésére. Néhány évvel később Krause azt mondja, hogy minden emberi tárulsásnak vannak életszakaszai, a csíra életétől a fejlődés érettségeig.⁴⁾

Comte Ágoston és Spencer is az egyén és társadalom fejlődésének párhuzamából indulnak ki.

Gobineau szerint ifjú nemzetekből vének lesznek s a vénség haláluk közelségét jelenti. Gobineau ellenfele, Pott is azt hiszi, hogy a nemzeti s egyéni fejlődés hasonló,

¹⁾ Faguet: *Politiques et Moralistes du XIX. Siècle II. Série. Y.* Edit. Paris 1903. 24, 25. 11.

²⁾ Hegel *Werke*. II. Auflage. Bd IX. Berlin 1840. 124—134. 1.

³⁾ *Sur l'homme* Bruxelles 1836 II. 285, 342. 11.

⁴⁾ Goldfriedrich: *Die historische Ideenlehre in Deutschland*. Berlin 1902.

fital nemzetekből idővel öreg, tehetségen érett nemzetek lesznek.¹⁾

Lasaulx történetphilosophiájának központjában találjuk a tárgyalt, párhuzamot. Kiszámítja, hogy egy nagy, erős és fejlődésében nem zavart nép körülbelül két vagy négyezer évet él s életéveinek fele esik állami életének virágkorára, mint Babylon, Róma, Byzancz és a német-római császárság története mutatja.²⁾

Nagy történetírók is használják az életkorból vett metaphorákat. Macaulay az európai nemzetek gyermekkoráról beszél, midőn a papság gyámságára szorult.³⁾ Mommsen a római császárságot jellemezve azt mondja, hogy az «öregkor nem bir új gondolatokat és alkotó munkásságot kifejteni és ezt a római császárság sem bírta megtenni».⁴⁾

Nemrég nálunk gróf Vay Péter is azt irta: «Egy népfajnak csak úgy mint az embernek meg van a maga kora. Felnevelni csak idővel lehet. Erőszakkal megöregíteni lehetszten.»⁵⁾

«Hinnünk kell benne» — írja Herczeg Ferencz — «hogy a szabadon fejlődő nemzetek élete hasonlatos az egyes emberekéhez. A gyermekkorra az ifjúság, a férfikorra az aggság következik. Anglia Cromwell idejében mondott búcsút ifjú korának és Waterloonál érte el férfi korának teljét. Angliában sokan a délafrikai háború óta csendes borzongással érzik a közeledő vénség hűvös lehelletét.»⁶⁾

Az írók e sora Annaeus Florustól napjainkig nemcsak a metaphorák életének hosszúságát bizonyítja. Philosophusok és történetírók fontos következtetéseket is vonnak az ember és a nemzetek életkorának hasonlóságából.

Hiszen ha Homóros és Aristoteles korára, vagy Shakespere és Ibsen tragédiáira csak egy összehasonlító pillantást is vetünk, nem tagadhatjuk, hogy vannak a nemzetek és az emberiség fejlődési korszakaiban különbségek, melyek feltűnően egyeznek az emberi életkorok különbségével. Ez

¹⁾ Pott, *Ungleichheit dér Rácén* 1856. 81. 1.

²⁾ Lasaulx id. m. 140 1. E könyvre Kautz Gyula figyelmezettette a magyar olvasóközönséget Széchenyi akadémiai kiadásához írt gazdag tartalmú előszavaiban.

³⁾ *History of England* I. 46. (Tauchnitz.)

⁴⁾ Id. h. 14. 1.

⁵⁾ Budapesti Szemle 1906. júnus 347. 1. (A Fülöp szigetcsoporthárokáról írva.)

⁶⁾ *Angol típusok* III. (Az Újság 1906. auguszt. 19.)

egyezés társadalomtudományi vonatkozásairól itt nem szól-hatunk.¹⁾

A történet terén maradva úgy véljük, hogy a párhuzam gyöngéje leginkább utolsó részében, az öregkor s a közeli halál megállapításában rejlik.

Ha visszapillantunk egy nemzet befejezett történetére, könnyű megállapítanunk a gyermekkort, vagyis a mythosképzés idejét, majd az ifjukort, mikor a phantasia élénk működése, s a vérmérséklet hevessége a feltűnő jellemvonások, azután a reflectáltható korokat és az elgyengülést. Noha itt is azt kell megjegyeznünk, hogy a felbomlás nemcsak a nemzeti cultura belső feloszlásának következése, hanem sokszor a szerencsétlen külső erőszak hatása.

Elő nemzeteket vizsgálva, elég könnyű történőtök fiatal-sága után ítélni, hogy milyen nemzet ifjú és sokat Igérő erejéről, vagy még kezdetleges állapotáról és óvatos bánás-módot kívánó gyöngeségéről. De a férfikor vége, vagy épen a halálhoz közeledő öregkor megállapítása annál nehezebb.

II. Pius 1459-ben jól jellemzte a török fiatal-ságát és jövőjét, de a XVII. század diplomatái, kik már emlegették a török birodalom vészes betegségét, kevésbé biztos talajon mozogtak és azóta a török százados betegségével még él és néha kemény csapásokat osztogat. Nagyon nehéz s majdnem lehetetlen a még élő nemzet vesztét, vagy elgyengülését megjósolni, bármily véni is története. Herder, ki szintén szereti az egyéni életből vett hasonlatokat, a japánról azt jósolta, hogy mint a csiga házába vonul és míg az európai népek a tökéletesség elérhetetlen pontja után törekednek, Japán ott marad, hol évezredek előtt volt. És íme a véni Japán megifjodott és legyőzött egy nagy nemzetet, melynek még ifjú, európai culturája volt. Ép ily tanulságos Herder jöslata a magyarokról. Lasaulx, a nemzeti s egyéni élet párhuzama alapján, azt jósolta 1857-ben, hogy a lengyelek, olaszok, magyarok és új-görögök újjászületési törekvései csak nemes reminiscentiák értékével bírnak. A német birodalom feltámadásában sem hitt. Aligha nem így járnának azok is, kik az angol nemzet vénségét akarnák megállapítani abból a körülményből, hogy története régi s hogy a hővérű Percyk utódjai ma békés polgárok, sőt talán bankigazgatók.

¹⁾ E vonatkozásokat szépen tárgyalják irodalmunkban Pulzsky Ágost (*A Jog- és Állambölcszet Alaptanai* Budapest 1885. 79. 1. s tovább) és Concha Győző: (*Politika I.* 219.)

A nemzetek életében titokzatos erők működnek; ebben az életben kétszer s többször is virágzik az ifjúság.

Ha Széchenyi ez igazságot elismeri, nem kellett volna a jövőbe vetett hitének biztonsága végett kételkednie a magyar múltjában. De bármit érjenek történeti eszméi, jelentőségök igen nagy volt lelki életében s ily módon nagy hatással voltak nemzetünk történetére is. Ezért kell komolyan és kegyelettel foglalkoznunk velük.